

**Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети**

Д. 10.11.028. диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 894.2.341 (575.2)
(043.3)**

Эгембердиев Раимжан

**Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы
жана лексикографияланышы**

10.02.01 – Кыргыз тили

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты**

Бишкек – 2012

Диссертациялык иш Х. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык

университетинин түрк филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
КР УИАсынын корреспондент мүчөсү,
профессор Мусаев Сыртбай Жолдошович

Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору, профессор
профессор Усубалиев Бейшенбай Шеңкеевич

филология илимдеринин доктору, профессор
Момунова Багдан Катай кызы

филология илимдеринин доктору
Мирзохидова Муяссар Иномжоновна

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин
кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертациялык иш 2012-жылдын ___ апрелинде саат _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда түзүлгөн (тең уюштуруучу – И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д. 10.11.028 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265а

Диссертация менен КР УИАсынын борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2012-жылы ___ мартта жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Ж. А. Семенова

(Авторефераттын электрондук варианты)

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Фразеология тил илиминин бир салаасы катары таанылганына 60 – 70 жыл гана болду. Анын объектиси болгон фразеологизмдер ага чейин лексикологиянын масштабында каралып келген.

Фразеологиянын тил илиминин бир тармагы катары каралышына академик В.В.Виноградовдун 1946-жылы “Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины” жана 1947-жылы “Об основных типах фразеологических единиц в русском языке” деген эмгектеринин жарык көрүшү негиз болгон. Ал пикирди А.И. Ефимов, Б.А.Ларин, С.И. Ожегов, В.Л. Архангелский, А.М. Бабкин, С.Г. Гаврин, В.Н. Телия, Н.М. Шанский, А.И. Молотков В.П. Жуков ж.б. көрүнүктүү орус окумуштуулары колдошкон. Кийинчерээк аларды С. К. Кенесбаев, Ш.У. Рахматуллаев, Ж.Ш. Шүкүров, З.Г. Ураксин сыяктуу түрк тилдүү элдердин окумуштуулары да кубатташкан. Илимдин бул тармагына арналган эмгектер акыркы учурда кыргыз тилчилери тарабынан да уланып, аны изилдөө иштерине кызыгуулар артууда.

Ошол эле учурда, жаңыдан калыпка түшүп келе жаткан кыргыз фразеологиясында бири-бирине дал келе бербеген ар түрдүү аныктамалар, пикирлер, корутундулар да орун алууда. Албетте, андай көрүнүш жаңыдан башталган илимий иштерде кезигүүсү мыйзам ченемдүү. Бирок илимде андай маселенин чечилиши создуга бербестен, эрте такталып, тезирээк чечилгени оң. Эгерде бул маселе теориялык жана практикалык жагынан туура чечилбесе, ага байланыштуу теориялык жана практикалык иштерди жүргүзүүдө, сөздүктөрдү чыгарууда, атүгүл, окутуу иштеринде да бири экинчисине кайчы келген баш-аламандык өкүм сүрө бериши мүмкүн.

Муну баса көрсөтүп айтып жатканыбыздын себеби төмөндөгүчө:

- 1) кыргыз тилинде фразеологизмдерди окутуу, изилдөө жана окуп-үйрөнүү иштеринде, т.а., илимий эмгектерде, окуу китептерде, окуу куралдарда, ушул убакка чейин анын курамы тууралуу ар түрдүү аныктамалардын өкүм сүрүшү;
- 2) кыргыз лексикографиясында фразеологиялык сөздүктөрдүн саны улам өсүүдө, бирок алардын айрымдарында татаал сөздөр, составдуу терминдер, татаал атоолор, айрым сөз айкаштары (кээде макал, ылакаптар) д.у.с. фразеологизмдердин курамына кирбеген фактылардын орун алышы.

Ал маселелердин туура чечилиши, эң оболу, фразеологизмдердин табиятын так билүү, алардын курамын так аныктоо менен тыгыз байланыштуу экендиги талашсыз. Коргоого коюлуп жаткан иштин негизги маселелери да ушул өзөктүн тегерегинде каралмакчы.

Теманын актуалдуулугу. Каралып жаткан теманын актуалдуулугу – ушул кезге чейин фразеологизмдердин курамын тактоо боюнча орун алып келе жаткан ар түрдүүлүктөрдү бир нукка келтирүү (унификациялоо) үчүн жүргүзүлгөн иликтөөлөр; фразеологизмдердин башка тилдик бирдиктерден болгон айырмаларын конкреттештирип изилдөө; фразеологизмдердин табиятын, маани-маңызын ачып берүүдө анын кандайча, кантип пайда болгондугуна байланыштуу алгач ирет иликтөө; фразеологизмдердин курамына кошулбай турган тилдик башка бирдиктерди (татаал сөз, составдуу термин,

туруктуу сөз тизмеги, ж.у.с.) тактоо; сөздүктөрдүн жаңы басылыштарын сапаттык жаңы баскычка көтөрүүгө байланыштуу далилдүү жыйынтыктар; коомчулуктун бардык катмары кеңири керектей турган жаңы сөздүк түзүүнүн зарылдыгын негиздеп, анын үлгүсүнүн сунушталышы.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана илимий мекемелер жүргүзгөн илимий-изилдөө иштер менен байланышы. ОшМУнун кыргыз тил илими кафедрасынын “Мамлекеттик тил. Окутулушу жана изилдениши”, КР УИАсынын Тил жана адабият институтунун “Азыркы кыргыз адабий тили”, БГУнун түрк филологиясы кафедрасынын “Түрк тилдери жана адабияты” деген перспективдүү пландары менен байланышта изилдөө иштери жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаттары:

– фразеология тил илиминин бир салаасы катары көптөн бери изилденип келе жаткандыгына карабастан, анын объектисин жана курамын аныктоо боюнча илимий эмгектерде, окуулуктарда, окуу куралдарда ар кыл пикирлердин орун алып келе жаткандыгын көңүлдүн борборунда тутуп, өзүбүздүн изилдөө ишибиздин натыйжасынан чыккан далилдер аркылуу аларды бир калыпка келтирүүнүн (унификациялоонун) жолун табуу;

– фразеологизм менен сөздүн катышына, т.а., алардын окшоштугу менен маанилик айырмачылыктарына байланыштуу бир топ тилчи окумуштуулар (славянисттер жана түркологдор) тарабынан айтылып жүргөн пикирлерге карата кыргыз тилинин фактыларынын негизинде талдоо жүргүзүп, аталган маселеге байланыштуу өз көз карашыбызды билдирүү.

– фразеологизмдердин маанилештигине, кайчы маанилештигине, көп маанилүүлүгүнө байланыштуу мурда жүргүзүлүп келе жаткан семантикалык бөлүштүрүүлөр жетишсиз, ошондуктан аларды толуктоо максатында аларга жаңыча классификация жүргүзүү;

– фразеологиядагы омонимия маселесин изилдөө зарылчылыгы буга чейин айтылган, бирок ал изилдөө ишинин объектиси катары колго алына элек, биз бул маселеге да токтолууну максат кылабыз;

– фразеологизмдердин маани-маңызын, табиятын так аныктоодо алардын кандайча, кантип пайда болгондугун, б.а., аларга этимологиялык иликтөө жүргүзүү да өзүнүн натыйжасын берерине ишенип, ага карата атайын изилдөө иштерин баштамакчыбыз;

– кеп маданиятын жогорулатууда, ойду таамай, элестүү чагылдырууда фразеологизмдер тилдик көркөм каражат катары кеңири пайдаланылат. Ошондуктан, аларды коомчулуктун кеңири массасына, сөз өнөрүн кесип кылгандарга, жалпы эле тилибиздеги көркөм сөз каражаттарына кызыккандарга жеткирүү үчүн окуулуктарды, илимий эмгектерди гана эмес жаңы фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү зарылдыгын эсте тутуп, алардын айрымдарынын үлгүсүн иштеп чыгып, ага коомчулуктун көңүлүн бурууну да максат кылдык.

Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

– фразеологизм менен сөздүн ар биринин өзүнө гана тиешелүү болгон бөтөнчөлүктөрүн тактоо, аныктоо;

– составдуу терминдер жана татаал сөздөрдүн фразеологизмдерге сырткы түзүлүшүндө окшоштуктар бар, бирок маанилик жагынан бири-биринен кескин айырмаланган эки башка тилдик бирдик экендигин далилдөө;

– макалдар менен ылакаптарды фразеологизмдердин курамына кошуу же алардын айырмачылыгы менен окшоштугун санап келип, аларга тиешелүү жыйынтык чыгарбай коюуга болбойт. Макалдар сюжеттик түзүлүшкө ээ болгон текст, кала берсе, өзүнчө адабий жанрга жатуучу микро-чыгарма экендигин далилдөө;

– фразеологизмдердин курамы тууралуу ар кыл, кээде, бири-бирине кайчы айтылган пикирлерге кеңири талдоо жүргүзүп, аларды бир нукка салуу үчүн ишенимдүү далилдер аркылуу сунуштарды киргизүү;

– кыргыз тил илиминде фразеологиялык омонимдер атайын иликтөө ишине айлана электигине көңүлдү буруп, алар өз алдынча изилдөө ишинин объектисине айлана тургандыгын далилдөө;

– фразеологизмдердин маани-маңызын, табиятын терең билүү үчүн алардын кантип пайда болгонун, түпкү тегин иликтөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары. Коргоого коюлуп жаткан иште кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маани-маңызын, табиятын жана алардын лексикографияланышын изилдөөнүн натыйжасында пайда болгон илимий жаңылыктар катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

1) фразеологиялык синонимдер, антонимдер, көп маанилүү (полисемиялык) фразеологизмдер боюнча классификациялардын жаңыланышы;

2) мурда кыргыз тилинде каралбаган фразеологиялык омонимия маселесинин ар тараптан изилденип, анын кыргыз тил илиминде орду бар экендигинин такталышы;

3) фразеологизмдердин башка тилдик бирдиктерден болгон айырмачылыктарын белгилөө жана курамын аныктоо боюнча буга чейин өкүм сүрүп келе жаткан ар башка (кээде бири-бирине кайчы) пикирлерди бир нукка салуу (унификациялоо) жолуна түшүү үчүн ишенимдүү далилдердин келтирилиши;

4) фразеологизмдердин берген маанилерин билүү үчүн алардын келип чыгышына байланыштуу иликтөөнүн биринчи жолу жүргүзүлүшү;

5) келечекте кайра басылуучу жана түзүлүүчү фразеологиялык сөздүктөрдүн сапатын жогорулатуу үчүн фразеологизмдердин курамына кирбеген фактыларды арылтуу жолдорунун көрсөтүлүшү;

6) кыргыз лексикографиясында жаңы фразеологиялык тематикалык сөздүк түзүүнүн зарылчылыгы, андай сөздүк үчүн үлгүнүн иштелип чыгышы.

Изилдөөнүн практикалык мааниге ээ жактары:

1. Мектеп программасына жаңыдан киргизилген темаларды (фразеологияны) окутууга карата эки усулдук колдонмонун басмадан чыгышы (1990, 1992).

2. Окутуу кыргыз тилинде жүргөн мектептердин X1 класстары үчүн “Кыргыз тили” боюнча окуу китебине фразеологиянын өзүнчө бөлүм болуп киргизилиши.

3. Изилдөө иштеринин натыйжасынан улам жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер” аттуу окуу куралы жарык көрүп, пайдаланылып жүрүшү.

4. КР УИАнын Тил жана адабият институту чыгарган “Азыркы кыргыз адабий тили” аттуу академиялык грамматиканын “Фразеология” бөлүгүн ушул изилдөөнүн натыйжасынан келип чыккан материалдын түзүшү (2009).

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– фразеологизмдер өзүнө гана тиешелүү болгон белгилери менен тилдик башка бирдиктерден өзгөчөлөнүп турат;

– сөз, сөз тизмектери, туруктуу сөз айкаштары фразеологизмдер менен сырткы жагынан окшоштугу болгону менен семантикалык жагынан айырмачылыкка ээ;

– сөз – номендик касиетке ээ. Фразеологизм – сөз аркылуу туюндурулган маанини элестүү, экспрессивдик боёкко ээ кылып берүүчү тилдик көркөм каражат;

– кайчы маанилеш, т.а., антоним-фразеологизмдер жана көп маанилүү (полисемиялык) фразеологизмдер кыргыз тилинде кеңири орун алган. Алардын баарын тең эле бирдей карай бербестен, өз ара айырмачылыгын тактап, аларга жаңыча классификация жүргүзүү;

– кыргыз тилиндеги омоним-фразеологизмдерди изилдөө ишинин объектисине айлантуу;

– татаал сөздөрдү, составдуу терминдерди, учкул сөздөрдү, цитаталарды, ураан сөздөрдү фразеологизмдердин курамына кошууга болбойт;

– фразеологизмдер менен макалдардын бир канча окшоштук жактары бар, бирок аларды бирдей тилдик бирдик катары кароо туура болбойт, макалдардын тутумундагы сөздөр – ар бири алгачкы маанисин сактап, алардын суммасынан келип чыккан мазмун белгилүү бир ой корутундусун камтып, өзүнчө бир сюжети бар, жанрдык өзгөчөлүккө ээ болгон чыгарманын тексти, тагыраак айтканда, ал – микро чыгарма;

– кыргыз тилиндеги омоним-фразеологизмдерди изилдөө ишинин объектисине айлантуу;

– кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин дээрлик бардык корун камтыган фразеологиялык сөздүктөрдү дагы толуктап, сапатын жогорулатып басмадан чыгаруу зарыл;

– кыргыз лексикографиясында көп темаларды ичине камтыган тематикалык жаңы фразеологиялык сөздүк түзүүнүн зарылчылыгы бар. Анын окуучулар, журналисттер, жазуучулар жана жалпы эле тил маданиятын өнүктүрүүгө кызыккандар үчүн пайдасы зор. Андан ким болсун өзүнө керектүү темадагы фразеологизмди оңой таап, өз максатына ылайык пайдалана алуусуна жеңилдик жаралат;

– фразеологизмдердин этимологиялык сөздүгүн түзүү да кыргыз лексикографиясындагы жаңылыктардан болору талашсыз. Андай сөздүк кыргыз тилиндеги өзгөчө туюнтмалардын кандайча пайда болгондугун гана эмес, анын маани-маңызын, табиятын так билүүгө да шарт түзөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы:

– бул диссертация изденүүчүнүн жеке өзүнүн ондогон жылдар бою жыйнаган теориялык жана фактылык материалдарды талдоо жана иликтөөлөрүнүн негизинде фразеологизмдердин курамын тактоонун жолун көрсөтүп, анын өзүнө гана тиешелүү белгилерин, маани-маңызын, табиятын, семантикалык топторун, лексикографиялык жактан кандай иштелип жаткандыгын белгилөө боюнча өз алдынча корутундуларды чыгарышы;

– кыргыз тилиндеги өзгөчө туюнтмалардын маани-маңызын толук түшүндүрүү үчүн алардын кандай жол менен пайда болгондугун иликтеп, кыргыз тил илиминде биринчи жолу фразеологизмдерге этимологиялык илик жүргүзүүнүн баштагандыгы;

– окутуу кыргыз тилинде жүрүүчү мектептердин XI классы үчүн кыргыз тили боюнча окуу китебине фразеологияны өзүнчө бөлүм катары киргизүүсү жана жогорку окуу жайларынын филолог адистигинде окуп жаткандар үчүн адистик сабак катары окутулуучу кошумча окуу куралдын басмадан жарык көрүшү;

– фразеологиялык сөздүктөрдүн сапатын жогорулатуу максатында буга чейин жарык көргөн сөздүктөрдүн баарын кеңири иликтеп чыгып, алардагы жетишкендиктер менен мүчүлүштүктөрдүн көрсөтүлүшү;

– жаңы тематикалык фразеологиялык сөздүктү түзүүгө карата үлгүнүн иштелип чыгышы.

Диссертациянын апробацияланышы.

Изденүүчү республикабыздын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине 30 жылдан бери “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер” деген темада “Атайын курс” жана “Тандоо боюнча курс” аттуу сабак окулуп келе жатат.

1988 – жылы Фрунзе шаарында өткөн Бүткүл союздук түркологиялык V эл аралык симпозиумга катышып, доклад окулган. Андан тышкары жогорку окуу жайлар арасында өткөрүлгөн илимий конференцияда (Ф., 1986-ж.), Мамлекеттик тил тууралуу Бишкекте өткөн Республикалык 2-илимий конференцияда (КР ИА, 1991-ж.), ОшМУда өткөрүлгөн Республикалар аралык (Ош, 1994-ж.) жана жождор аралык (Ош, 1995-ж., 1998-ж., 2001-ж.) илимий-теориялык конференцияларда, “Манас” эпосунун алкагында уюштурулган Эл аралык илимий-практикалык (Жалал – Абад, 2002), проф. С. Өмүралиеванын илимий ишмердигинин 40 жылдыгына арналган илимий-теориялык (2006), “Азыркы Кыргызстан. Социалдык-экономикалык жактан өнүгүүсү” деген Республикалык илимий-теориялык конференцияда (2008) докладдар жасалды .

Басма беттеринен жарык көргөндөрү.

1. “Кыргыз тили боюнча программага жаңы кирген темаларга (Фразеология боюнча) материалдар” (Билим берүү жана илим министрлигинин усулдук кабинети Ф., 1990); 2. X–XI класстар үчүн окуу китеби (А. Сапарбаев, С.Өмүралиевалар авторлош), мында биринчи жолу окуу китебинен фразеология бөлүмү орун алган (Ф.,1991). Бул окуулук жаңыланып, толукталып, беш жолу кайра басылды; 3. “Фразеологияны XI класста окутуу” (Б., 1992); 4. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. (Б., 2007) 5. Кыргыз

тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы (Б., 2009).

Изилденип жаткан иштин жалпы мазмунун чагылдырган материалдар республикабыздын Бишкек, Ош, Жалал – Абад шаарларында өткөн илимий-практикалык конференциялардын тезистеринде, жыйнактарында да жарык көргөн. Алардан тышкары “Манас” энциклопедиясында (- Б., 2-т., 1995), “БГУнун жарчысында” (2003, № 2; 2008, № 4; 2009, № 5; 2009, №6), БМУ менен БГУнун илимий-практикалык басылмасы болгон “Кыргыз тили жана адабияты” журналында (2004, № 6; 2009, № 1), “Түрк тилдери жана адабияты” аттуу илимий макалалар жыйнагында (2003, 2006), “КР УИАсынын жарчысында” (2009, № 2), КР УИАсынын Тил жана адабият институту тарабынан чыгарылган академиялык грамматикада (“Фразеология” бөлүмү. - Б., 2009) орун алган.

Изилдөөнүн структурасы жана көлөмү.

Коргоого коюлуп жаткан иш киришүүдөн, төрт баптан жана жалпы корутундудан турат. Жалпы көлөмү 300 бет. Аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилген.

Изилдөөнүн негизги мазмуну.

Киришүү бөлүмдө изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери, теманын башка жактагы иштер менен байланышы, илимий жаңылыктары, практикалык маанилүү жагы, коргоого коюлган негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы жана диссертациянын апробацияланышы берилген.

Диссертациянын биринчи бабында темага тиешелүү пайдаланылган адабияттарга обзор жасалды. Ал үч топко бөлүп каралды. Биринчи кезекте жалпы тил илиминин өкүлдөрү жана алар менен катар, орус тил илиминин өкүлдөрүнүн фразеологияга байланыштуу эмгектери баяндалды. Анда фразеология тууралуу атайын изилдөө жүргүзүшпөсө да, XVIII кылымдагы орустун көп кырдуу окумуштуусу М.В. Ломоносовдун, XX кылымдын башындагы көрүнүктүү орус тилчиси, академик А.А. Шахматовдун ал маселеге тиешеси бар айтылган пикирлеринен маалымат берилди. Андан кийин XX кылымдын ортосунда академик В.В. Виноградовдун фразеологияны тил илиминин бир тармагы катары таанууну негиздеген эмгектерине токтолдук. Ошол учурдан баштап бул маселеге атайын көңүл бурушкан орус тилчилеринин көрүнүктүүлөрүнүн бир тобунун эмгектерине сереп салынды.

Адабияттарга берилген обзордун экинчи бөлүгүндө түрк тилдүү элдердин тилчи-окумуштууларынын бул багыттагы эмгектери чагылдырылган адабияттар көрсөтүлдү. Атап айтканда, казак тилчиси, академик С. Кенесбаев, өзбек тилчиси профессор Ш.У. Рахматуллаев, башкыр тилчиси профессор З.Г. Ураксин дагы башка түркологдордун фразеологияга тиешелүү эмгектеринде каралган маселелер тууралуу кыскача баяндалды.

Адабияттарга обзор берүүнүн акыркы бөлүгүндө фразеология маселесинин кыргыз тилчилеринин эмгектер каралды. Анда буга тиешелүү жазылган

алгачкы илимий макалалардан баштап, атайын жүргүзүлгөн изилдөөлөр басылып чыккан эмгектерге сереп салынды.

Диссертациянын экинчи бабы: “Фразеологизмдерди таанып-билүүдөгү негизги маселелер” деп аталат.

Бул маселенин тегерегинде жүргүзүлгөн иликтөөлөр, “фразеология” жана “фразеологизмдер” деген терминдердин тил илиминде 50-60 жылдан бери колдонулуп келе жатса да, аларга берилген так, бирдей аныктаманын жоктугуна токтолуп, ал терминдердин мааниси илим чөйрөсүндөгүлөргө гана эмес, жалпы эле кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн баарына жеткиликтүү болуусу үчүн, эне тилибизден алынган фактыларды талдоонун натыйжасынан келип чыккан далилдер менен түшүндүрүлдү.

“Фразеология – тил илимини бир салаасы, анын объектиси – фразеологизмдер” деп кыскача түшүнүк берип коюу, биздин оюбузча, жетишсиз. “Фразеологизм” деген термин илимий адабияттарда, окуу китептерде эл аралык термин катары орун алгандыгы баарыбызга белгилүү. Бирок бул терминдин накта мааниси кандай? Тилдеги өзгөчө туюнтма бейтарап лексикадан (сөздөн) кандай айырмачылыкка ээ? Изилдөө иштин бул бөлүгүндө ушул суроолорго жооп берүү үчүн тилдеги фактыларды талдоо аркылуу түшүндүрмөлөр берилди.

Тилдик каражаттардын негизгилеринен болгон сөз (бейтарап лексика) өзүнчө туруп, тигил же бул маанини (айталы, заттын атын же сын-сапатын, санын же кыймыл-аракетин) жөн-жай гана туюндурат. Мисалы, *кол, таш, боор, жүрөк, жылдыз* д.у.с. сөздөр заттын атын билдирсе, заттардын өңү-түсүн, сын-сыпатын “*ак, көк, кызыл, узун, жука, жарык*” д.у.с. сөздөр туюндурат. Ушул сыяктуу сөздөрдү тизмектеп белгилүү бир ойду да туюндура алабыз. Алсак, *катуу таш, колу ооруду, жарык жылдыз ж.у.с.* Келтирилген кыскача мисалдар сөздүн (бейтарап лексиканын) өзүнө тиешелүү атоо мааниси аркылуу ойду билдирүүнүн мүмкүнчүлүгүн ырастоодо. Мындайча айкашкан сөз тизмектери же алар аркылуу түзүлгөн сүйлөмдөр менен оюбузду туюндурсак, аны эч ким, эч убакта “**өзгөчө туюнтма**” деп айтпайт. Биз жогоруда атайын көңүл буруп, сөз кылган “өзгөчө туюнтмалар” такыр башкача. Андайлар – бир жагынан алганда кадимки эле сөздөрдөн куралып тургандай көрүнгөнү менен, алардын берген мааниси анын курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанилерине дал келбестен, белгилүү бир даражада экспрессивдүүлүккө ээ болуп, оюбузду башкача (элестүү) чагылдырат. Мисалы: *Таш боор, көк бет, колу жука, суу жүрөк, жылдызы жарык, ала жипти аттабаган, кара кылды как жарган* д.у.с. Бул мисалдардан биз боордун катуу заттан (таштан) экендигин, беттин түсүн, колдун адаттан тыш жукалыгын, жүрөктүн суудай суюк болгондугун, кылды тең ортосунан жара тилип жаткандыкты түшүнүп жаткан жокпуз. Алар жөнөкөй (бейтарап) маанилеринен ажырап, өзгөчө туюнтмаларга айлангандыгынан улам, такыр башка түшүнүктөр берип калды. Тактап айтканда, *таш боор* деген туюнтма кимдир бирөөнүн кайрымсыз, жардамга муктаж адамдарга мээримин жок, кара мүртөз кишинин мүнөзүн жөн жай эле эмес, элестүүлүк менен өзгөчө туюндурууда. *Колу жука* – кимдир бирөөнүн жакырлыгын, *суу жүрөк* –

коркоктукуту, *кара кылды как жарган* деген адилет кишинин бейнесин өзгөчө туюндурууда.

Мындай өзгөчө туюнтмалар кийинки кезде “фразеологизмдер”, ал эми аларды окутуп-үйрөтүүчү, изилдөөчү илим “фразеология” деген термин менен аталууда. Демек, **фразеология** – тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды (фразеологизмдерди) окутуп-үйрөтүүчү, изилдөөчү илим. Ал эми, анын объектиси – башка тилдик бирдиктерден өзүнө гана тиешелүү белгилери менен өзгөчөлөнгөн **фразеологизмдер** (өзгөчө туюнтмалар) болуп саналат.

Өткөн кылымдын орто ченинен берки тил илиминдеги изилдөөлөрдө фразеологиянын объектисин, т.а., фразеологизмдердин курамын тактоо, алардын тилдин башка бирдиктеринен болгон айырмачылыктарын так белгилеп көрсөтүү бир нукка түшпөй, фразеологиянын теориялык жана практикалык маселелерин ыраатка келтирүү ишинде бири-бирине коошпогон фактылар орун алып келе жатат. Бул көрүнүш орус тилчилеринин эмгектеринде эле эмес, кыргыз тил илиминде да орун алган. Демек, кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин курамын аныктоо боюнча тактоого муктаж маселелер бар.

Ушул маселелердин так чечилиши үчүн, эң оболу “**фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?**” деген суроого далилдүү жооп берип, андан ары ошол жоопто камтылган аныктаманы кеңири талдоого алып, чечмелеп, түшүндүрмөлөр аркылуу жыйынтык чыгаруу зарылдыгы келип чыгууда. Фразеологизмдер тууралуу аныктама алгач Ж. Осмонова тарабынан [1972, 29-б.], андан сегиз жыл кийин биз [Р. Эгембердиев, 1980] ага толуктоо иретинде өз пикирибизди сунуштаган элек. Максатыбыз мурда айтылгандарды тааныбай коюу же ревизиялоо эмес, ошого толуктоо катары киргизилген сунуш болгон. Фразеологизмдердин негизги белгилери деп төмөнкүлөр көрсөтүлүп келе жатат: 1) *Компоненттүүлүгү*; 2) *Лексика-семантикалык биримдиги*; 3) *Синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткаруусу*; 4) *Образдуулугу*; 5) *Кепте даяр материал катары колдонулушу*.

Жогорудагы белгилер фразеологизмдердин табиятын түшүнүүгө жана анын курамын аныктоого толук мүмкүнчүлүк ачат. Эгерде ал белгилердин айрымдары жок (кем) болсо, анда ал фразеологизм эмес, тилдин башка бирдиктерине тиешелүү болуп чыгат. Алсак, компонентсиз, бир эле сөздөн турса – тике же өтмө маанилүү сөз; маани жагынан ширелишпесе – сөз айкашы; синтаксистик жактан ар бир компоненти өзүнчө мүчөлөнсө – макал, ылакап, цитата, ураандар сыяктуу көрүнүш. Образдуулук болбосо татаал сөз же составдуу термин болуп калат. Кепте даяр материал катары колдонулбаса – жөнөкөй эле сөз айкаштары, сөз тизмектери же сүйлөм болуп калышы мүмкүн. Айтылгандарга төмөнкүдөй конкреттүү талдоолор жүргүзүлдү.

Компоненттүүлүк.

Фразеологизмдердин өзү бир сөздөн турбастыгы азыркы учурда бардык изилдөөчүлөр тарабынан таанылган. Ырас, аларды иликтөө иштери жаңыдан башталган учурда бир сөздү да фразеологизм деп эсептеп, окуу китептерине, окуу куралдарга кошкон учурлар болгон. Алсак, орус тилчиси

А.А.Реформатский өтмө маанидеги айрым сөздөрдү идиоманын ичине киргизет. Бирок жалгыз сөз эч качан фразеологизм боло албастыгын мурдатан эле Б.А.Ларин баш болгон орус тилчилери тарабынан “Простое слово - одно слово, как бы оно не было идиоматично, не переводимо на другой язык не относится к области фразеологии” деп айтылган [1977, с. 200]. Демек, жалгыз сөз фразеологизм боло албайт. Анын түзүлүшү экиден кем эмес компоненттерден турат.

Фразеологизмдердин компоненттери эки, үч, төрт кээде андан да көп санда учурайт. “*Колу ачык, бармагын тиштөө, жүрөгү жок* (эки компонент); “*Жүрөгү оозуна тыгылуу, ала жипти аттабаган* (үч компонент); *ичине кара таруу айланбаган, төөнүн куйругу жерге тийгенде*” (төрт компонент) д.у.с. Көрүнүп тургандай, компоненттердин санына карабастан, алар бир гана маанини элестүү чагылдырган фразеологизмдер.

Лексика - семантикалык биримдиги.

Фразеологизмдер канча компоненттен турбасын, ошолордун баары биригип келип, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, бир гана мааниге ээ болуп калат. Алардын лексикалык бир мааниге бириккендиги, лексикалык бүтүндүктү түзгөнү – демек, алардын маанилик жактан да ширелишип, семантикалык жактан ажырагыс бүтүндүккө айланганы. Мисалы: *Кокус чоңдордон бирөө-жарым келип калгыдай болсо, эки тизгин бир чылбырды Орозкул өзү алат да, чоңдорго токой көрсөткөн да өзү, бир чырпыгын коротпой карап турган ээси да өзү* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөгү төрт компонент ар бири өз алдынча маанисинен ажыраган, алардын баары семантикалык жактан биригип келип, “бийлик” деген бир гана маанини туюндуруп турган фразеологизм.

Фразеологизмдердин синтаксистик функциясы.

Фразеологизмдердин сүйлөм ичинде сүйлөмдүн мүчөсүнүн милдетин аткаруусу жөнүндө фразеология тил илиминин бир тармагы катары таанылып жаткан кезде ар кыл пикирлер болгон. Бирок, В.В. Виноградов: “Семантическое единство фразеологизмов поддерживается полной синтаксической нерасчлененностью или отсутствием живой синтаксической связи между его компонентами” [1977, с.150] деп айткандан кийин орус тилчилеринин арасында бул талаш токтогон.

Кыргыз тил илиминде бул маселе алгачкы учурдан баштап эле алар сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат деген пикир бар. Бирок кээ бир илимий эмгектерде жана окуулуктарда [Ж. Мукамбаев, 1998; С.Үсөналиев, 2004] фразеологизм катары көрсөтүлгөн фактылар жогорудагы айтылгандарга ылайык келе бербейт.

Образдуулук (элестүүлүк).

Образдуулук – фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири. Эгерде кадимки сөз (бейтарап лексика) заттын атын, белгилерин, санын, сапатын, кыймыл-аракетин ж.б. жактарын жөн-жай гана билдирсе, фразеологизм андан айырмаланып, ошол нерсеге тиешелүү касиетти күчөтүп же басандатып, эмоционалдык-экспрессивдик өзгөчөлүгү аркылуу угарманга (же окурманга) таасир этип, элестүүлүк тартуулайт.

Биз изилдөө ишибиздин процессинде образдуулук жөнүндө бир нече ирет талдоолорду жүргүзүп (1980; 1991; 1997; 2007), образдуулук фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири экендигине ынандык.

Ырас, алардын кээ биринде образдуулук айкын болсо, айрымдарында бүдөмүктөнүп кеткен. Бирок аларды тереңдетип изилдей келгенде, аларда да образдуулуктун бар экендиги ачыкка чыгат. Биз фразеологизмдердин этимологиясына байланыштуу жүргүзгөн иликтерибизде алардын баарында тең образдуулук боло тургандыгы байкалды. Алсак “*колтугуна суу бүркүү*” деген фразеологизм бирөөнү бирөөгө тукуруу маанисинде экендигин билсек да, анда кандай образдуулук бар экенин баамдай албайбыз. Чынында, бул маани чыгыш элдеринде “короз уруштуруу”, “бөдөнө уруштуруу” кумар оюндарынан улам пайда болгон сыяктуу. Тиги канаттуулардын ачуусуна тийип, сезимин козутуп, тажаалдантса, катуу ачууланып, урушаарын байкагандар, анын канатын көтөрүп, колтугун ачып, муздак суу бүркүшкөн. Натыйжада, ал канаттуунун ысык колтугуна муздак суу бүркүлгөндө, чочуп, чукчундап, жаалданып, катуу уруша баштайт экен. *Колтугуна суу бүркүү* туюнтмасы кийин маанилик жагынан ооп, адамдарга карата айтылып кеткендигинин өзүндө образдуулук бар экендиги байкалат.

Кепте даяр материал катары колдонулушу.

Бул өзгөчөлүк – фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири. Фразеологияны изилдеген окумуштуулардын ичинен бир дагы окумуштуу буга карата кайчы пикир айткан эмес. Бирок айрым тилчилер анын кепте даяр материал катары колдонулушун ашыра баалап, бардык эле туруктуу сөз айкаштарды фразеологизмдер деп эсептегендер да кезигет [Х.Кожаметова, 1963; М.И. Исаев, 1968; Ж. Мукамбаев, 1998].

Түзүлүшү жагынан да, маанилик жактан да бир тилде сүйлөөчүлөрдүн бардыгына түшүнүктүү болгон фразеологизмдер сөз жүрүп жаткан учурда пайда болбостон, мурдатан белгилүү болгон формасында жана маанисинде кепте даяр материал катары колдонулат. Мисалдарга көңүл буралы: Сакинай кой дегенге болбой, дале *оозуна ак ит кирип, кара ит кирип чыгып жатты* (Ө.Д.). Мен өмүрүмдө *ала жипти аттаган эмесмин*, ишенгиле, айланайындар! (А.Т.). Келтирилген сүйлөм топтомдорундагы өзгөчө туюнтмалар – кеп жүрүп жатканда тизмектелген сөз айкашы эмес, дайыма ушул формасында кепте даяр материал катары колдонулуп жүргөн туюнтмалар. Алар кепте ар качан ушундай даяр формаларында колдонулат.

Жогору жакта фразеологизмдерге тиешелүү деп эсептелген негизги белгилерге токтолдук. Ошолорго таянып, ал негизги белгилерди көңүлдүн борборунда тутуу менен, төмөнкү аныктаманы орундуу деп эсептейбиз: *Эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, семантикалык жактан ширелишип, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган, образдуу сапатка ээ болуп, кепте даяр формасында колдонулган туруктуу сөз түрмөктөрү фразеологизмдер деп аталат.*

Фразеологизмдердин тилдик башка бирдиктер менен окшоштугу жана айырмачылыктары

1. Татаал сөздөр, татаал терминдер жана фразеологизмдер

Фразеологизм менен татаал сөздөрдүн жана татаал (составдуу) терминдердин окшоштугу – алардын компоненттүүлүгүндө. Алсак, *чоң ата, көркөм каражат, маданий турмуш, асыл тукум, Кыргыз улуттук университети, ойлоп табуучу, радио түйүнү, жарым арал, тил илими* ж.б. Мындан көрүнүп тургандай татаал сөздөрдүн жана татаал терминдердин ар бир компоненти өзүнүн алгачкы маанисин сактоо менен өз ара биригишип, жаңы маанини пайда кылууда. Алар лексикалык, бир бүтүндүктү түзүп, тигил же бул көрүнүштү атап турат. Ушул сырткы окшоштугуна басым коюшуп, тилдин мындай бирдигин фразеологизмдердин составына кошкондор да болсо кезигет.

Биз мурдагы эмгектерди эске алуу менен бирге, өзүбүз талдоого алган факт- материалдардын негизинде төмөнкүдөй ой-пикирди тутунабыз:

1) Составдуу термин же татаал сөз – аналитикалык ыкма менен жасалган жаңы сөз, атоо. Мисалы, *өнөр жай, тартылуу күчү, космостук корабль* ж.б. Ал эми фразеологизмдер канча компонент болсо да лексикалык бир бүтүндүккө айланып, сөз аркылуу түшүндүрүлүүчү бир нерсенин жаңы жагын, көрүнүшүн, аталышын эмес, сөз аркылуу берилип жаткан түшүнүктү гана элестүү кылып, өзгөчө бир боёк менен угуучуга (же окурманга) жеткирүүчү тилдик көркөм каражаттын ролун аткарат. Ал эми термин андай мүнөзгө ээ эмес. Мисалы, *тил илими* десек составдуу термин, илимдин аталышы, *тил эмизүү* десек, “алдоо, жооткотуу” деген ойду элестүү кылып берген фразеологизм (өзгөчө туюнтма).

2) Составдуу терминдер жана татаал сөздөр бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которулат же башка тилдерден алынган сөздөрдүн колдонулушу менен жасалат.

3) Фразеологизмдерге образдуулук мүнөздүү. Составдуу терминдерге, татаал сөздөргө андай касиет мүнөздүү эмес. М.: *телефон-автомат, космос корабли, пресс конференция, саясий экономия, көркөм чыгарма* ж.б.

Татаал сөздөр, татаал (составдуу) терминдер, моносемиялык мүнөздө болсо, фразеологизмдер синонимдик же көп маанилүүлүк мүнөздөргө ээ.

Жогоруда келтирилген фактылар алардын баарын тилдин бир бирдиги катары саноого жол бербейт.

2. Учкул сөздөр, цитаталар, ураан сөздөр.

Учкул сөздөр, цитаталар, табышмактар, ураандар кепте даяр материал катары колдонулуп, туруктуулугун сактайт. Бирок ушунусу менен эле аларды фразеологизм катары эсептөөгө болбойт. Мисалы: “*Кадрлар бардыгын чечет*”, “*Сен таза болсоң, мен таза болсом, коом да таза болот*”, “*Жашасын элдердин достугу!*”, “*Бүткүл дүйнөгө тынчтык!*” д.у.с. Мисалдардагы учкул сөздөр, цитаталар, ураандар кепте даяр материал катары колдонулушу, айкалыштарынын туруктуулугу менен гана фразеологизмдерге окшош, бирок алардын маанилик маңызы, категориалдык белгилери фразеологизмдерге туура келбейт.

3. Фразеологизмдер жана макалдар.

Бул маселеге байланыштуу кыргыз тил илиминдеги кеңири талдоо жана алардын ортосунда окшоштуктар жана олуттуу айырмачылыктар бар экендигин Ж.Осмонова атайын сөз кылган [2007, 39-44-б.]. Бирок макал, ылакаптарды фразеологизмдердин курамына кошуу керектиги же алар тилдин эки башка көрүнүшү болору тууралуу жыйынтыктоочу ой айтылган эмес. Андай айырмачылыктарды көрсөтүү менен чектелип калбастан, макалдарды жана ылакаптарды фразеологизмдердин курамына кошуу туура келбестигин биз мурдатан бери айтып келатабыз [1980, 8-б.].

Ырас, фразеологизмдер менен макал, ылакаптардын окшоштуктары да, айырмачылыктары да бар. Айрым окшош жактарына таянып, аларды бир катарга коюу өзүн актайбы? Ушул суроолорду чечүү үчүн биз алардын окшоштуктарына жана айырмачылыктарына кеңири талдоо жүргүздүк.

Биздин пикирибизче, макалдар – өзүнчө бир жанрдык мүнөзгө ээ болгон чакан адабий чыгарма. Бул өзгөчөлүк – макалдарды фразеологизмдерден айырмалоочу эң негизги жагдай. Макалдарда камтылган ой канчалык терең, кенен болгонуна карабастан, кыскача, тыянактуу сүйлөм же сүйлөмдөрдө жыйынтыкталат. Эл айткандай, макалдар – тоодой ойду томуктай сөзгө камтыган чыгарма. Тагыраак айтканда, белгилүү бир калыпка түшкөн көркөм микро-текст. Демек, макалдар – адабий жанрдык касиетке ээ. Мына ушул өзгөчөлүк макалдарды фразеологизмдердин составына кошуп, аларды тилдин бир бирдиги катары чогуу кароого жол бербейт.

Үчүнчү бап “Фразеологизмдердин маани-маңызы (семантикасы)”.

Сөз жана фразеологизм, алардын семантикалык өзгөчөлүктөрү

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маани-маңызын, табиятын семантикалык өзгөчөлүктөрүн терең билүү үчүн, адегенде, алардын сөз менен катышын (жакындыгын, айырмачылыгын) салыштырып көрүү зарыл. Анткени, сөз менен фразеологизм бардык жагынан бири-бирине бирдей келген көрүнүш эмес. Сөз – лексикологиянын, фразеологизмдер – фразеологиянын объектиси. Фразеологизм – жаңы маанидеги сөз эмес, бар болгону, мурдатан тилибизде туюндурулуп келе жаткан сөздүн маанисин элестүү касиетке ээ кылуучу өзгөчө туюнтма. Мисалы: чебер – *колунан көөрү төгүлгөн*; жоош – *кой оозунан чөп албаган*; жакыр – *адалдан түгү жок*; ыраак – *ит өлгөн жерде*; сараң – *колу чүрүш*; ж.у.с. Демек, сөз – номендик касиетке ээ, фразеологизм – ошол сөздүн маанисин элестүү кылып берүүчү тилдеги көркөм каражат.

Фразеологизмдер да сөздөр сыяктуу эле синонимдик, антонимдик, полисемиялык, омонимдик касиеттерге ээ. Алардын бул касиеттери тууралуу бизден мурдагылар тарабынан да айтылган. Бирок биз, мурда айтылган жалпы мүнөздөмөлөрдү көптөгөн далилдүү фактылар менен толуктап, маанилик жагынан өз ара бөлүштүрүп, аларга жаңыча классификация жүргүзүлүп, төмөнкүдөй багытта ишке ашырылды..

1. Маанилеш фразеологизмдер.

Кыргыз тилиндеги маанилеш фразеологизмдер лексикалык синоним сыяктуу эле айтылышы ар башка, бирок маанилери бирдей же жакын болгондугу менен түшүндүрүлөт. Мисалы: жан бакты//жатып ичээр; каш-кабактын ортосунда// көз ачып жумганча; адалдан түгү жок// итке минген д.у.с. Бирок, бул көрүнүш дайыма эле экөөндө тең бирдей эмес, айрым

өзгөчөлүктөрү да бар. Алсак, маанилеш (синоним) фразеологизмдер кээ бир учурларда контекст аркылуу такталат, сүйлөм ичинде бирин экинчиси алмаштыра алган да, албаган да учурлар кезигет. Ал өзгөчөлүктөрдү “Толук, толук эмес, алыс маанилеш” деп бөлүштүрүүнү ылайык көрдүк.

1.1. Толук маанилеш фразеологизмдер. Өз алдынча турганда да, ар башка сүйлөм ичинде да маани жагынан бири-бирине дал келген, бирин экинчиси менен алмаштырып коюуга толук мүмкүн болгон фразеологизмдер толук маанилеш деп аталат. Мисалы: *Жан бакты // жатып ичээр; жердин жети түбүндө // ит өлгөн жерде; төөнүн куйругу жерге тийгенде // кызыл кар жааганда; согончогу канабаган // этегинен жалгабаган; ташын талкан кылуу // күлүн көккө сапыруу;* д.у.с. Текст ичинде аларды алмаштырып койгондон сүйлөмдүн маанисине эч бир доо кетпейт. Ошондуктан алар толук маанилеш фразеологизмдер деп аталды.

1.2. Толук эмес маанилеш фразеологизмдер. Бул топко маани жагынан жакын келип, бирок, аларды дайыма эле бирин экинчиси менен алмаштырып коюуга мүмкүн болбогон фразеологизмдер кирет. Алардын маани жагынан бири-бирине жакындыгы болгону менен ар бири өзүнө тиешелүү боёкчого ээ. Мисалы, *“бармак басты, көз кысты” // “жең ичинен”;* *“үзөнгүнү чирене тээп” // “айга колу жеткенсип”* деген фразеологизмдер негизинен маанилеш. Бирок аларды дайыма эле бирин бири алмаштырууга мүмкүн эмес. *“Бармак басты, көз кысты”* деген “бир ишти байкатпай, будамайлап бүтүрө салганды туюндурса, *“жең ичинен”* деген эки кишинин ортосунда гана эч кимге билдирбей иш бүтүрүүнү каңкуулайт. Мындай маанилеш фразеологизмдердин тобуна төмөндөгүлөрдү да кошууга болот: *Көзүнө илбөө // бучкагына теңебөө; ыргыткан ташы өргө кулаган // ити чөп жеген ж.б.* Кээ бир фразеологизмдер өзүнчө (тексттен тышкары турганда) маанилик жакындыгы байкалбай, сүйлөмдүн курамында турганда гана алардын маанилештиги билинип, синонимдик бир уяны түзгөн учурлар бар. Алар “Алыс (контексттик) маанилеш фразеологизмдер” деп белгиленди.

1.3. Алыс маанилеш (контексттик) фразеологизмдер

Фразеологизмдердин бир тобу өзүнчө турганда маанилик жакындыгы анчалык байкалбай, сүйлөм ичинде (контекстте) турганда гана алардын маанилик жакындыгы бар экени билинет. Аларды алыс (контексттик) маанилеш фразеологизмдер деп атап, өзүнчө бөлүп көрсөтүү ылайык. Андай фразеологизмдер өзүнчө турганда, ар бири өзүнө таандык боёкчолору аркылуу айырмаланат да, сүйлөм ичине келгенде маанилеринин жакындыгы ачыкка чыгат. Мисалы: Арийне, биз бул жерде “Ж. Жапиев тигил жазуучудан түз таасирленген деп *жер сабоо*, ниетинен алыспыз” (Сал.Ж.). “Балам, уурулук кылбай, ушак айтбай, түз жүр” деп атасынын *кан какшап* айтканын кулагына илбеген Бакыт, эми бактысы таразага түшүп, сот алдында жооп берип отурат (“Аа.”). Жогоруда келтирилген сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин маанилик жакындыгы контекст аркылуу ачылууда. Андай дегенибиз, алардын ар бирин өзүнчө алып караганыбызда, ким жөнүндө, эмне тууралуу айтылып жатканы бири-биринен айырмалуу. Андай алыс (контексттик) маанилештерге төмөнкүлөрдү да кошууга болот: *колу чүрүш // пейли тар; жер баспай калуу // кудай теңирин тааныбоо; ичинде ит өлгөн // котур ташы койнунда; оту менен кирип, күлү менен чыгуу // төбөсү менен жер казуу; этеги бүтөлүү // оозу ашка тийүү; күйбөгөн жери күл болуу // сай сөөгү сыздоо* д.у.с.

2. Кайчы маанилеш (антоним) фразеологизмдер.

Маанилери бири-бирине карама-каршы түшүнүктө болгон (же кайчы мааниде колдонулган) фразеологизмдерди (кайчы маанилеш) антонимдик фразеологизмдер деп белгилөө ылайыктуу. Мындай түшүнүктү берген өзгөчө туюнтмалар кыргыз тилинде арбын. Мисалы: *Ак көңүл – ичи бузук; бите карын – жылаңач баатыр; жайыл дасторкон – казаны оттон түшкөн; жылдызы жарык – суук тумшук; тишинин кирин соргон – оозунун чыгы кургабаган* д.у.с. Бул келтирилген мисалдар – кыргыз тилинде кайчылаш маанидеги фразеологизмдердин кеңири орун алгандыгынын далили.

Кыргыз тилиндеги антоним-фразеологизмдердин маанилик өзгөчөлүктөрүн тереңирээк билүүдө атайын көңүл бурулуучу жагдайлар бар. Анткени, фразеологизмдердеги кайчылаш маанилештик лексикалык антонимдердей (ак//кара, узун//кыска, ачуу//таттуу, кең//тар, жакшы//жаман ж.б.). ачык-айкын боло бербейт, кээде аларды контекстсиз байкоо кыйын.

Чындыгында, антоним фразеологизмдерди тактоодо, аныктоодо, алар жөнүндө түшүндүрмөлөрдү берүүдө бир топ кыйынчылыктар кезигет. Анткени мааниси жагынан кайчылаш келүүчү антоним фразеологизмдердин баары эле бирдей эмес. Алар өз ара бир нече бөтөнчөлүктөргө ээ. Андай өзгөчөлүктөрдү белгилеп көрсөтүү үчүн алардын ар бирине өзүнчө токтоло кетүүнүн зарыл. Аларды өз ара үч топко бөлүп көрсөтүүнү ылайык көрдүк.

2.1. Толук антоним фразеологизмдер.

Бул топко кошумча түшүндүрмөсүз эле бири-бирине кайчы (карама-каршы) мааниде экендиги ачык байкалып турган фразеологизмдер кирет. Алар өз алдынча турганда деле, контекстте турса деле маанилери бири-бирине кайчылаш экендиги даана байкалып турат. М.: *арасынан кыл өтпөгөн // кырды-бычак; бите карын//жылаңач баатыр; жердин жети түбүндө // кол сунса жеткидей; кедерине кеткен // ити чөп жеген; колу ачык // жез тырмак; оозунун чыгы кургабоо // тишинин кирин соруу; чаар ичеги // ак көңүл; ж.б.* Келтирилген мисалдар көрсөтүп тургандай, антоним фразеологизмдердин мындай тобу кепте колдонулганда же өзүнчө турганда, бири-бирине кайчы (карама-каршы) мааниде экендиги ачык байкалып турат. Алардын антоним экендигин кошумча түшүндүрүүнүн эч кандай зарылчылыгы жок. Ошондуктан биз антонимдик фразеологизмдердин бул тобун толук антоним фразеологизмдер деп атоону ылайык көрдүк.

Ырас, фразеологизмдердин маани жагынан кайчы (карама-каршы) келүүсү, дайыма эле жогору жакта келтирилгендей ачык боло бербейт. Алардын айрымдары өз алдынча турганда бири-бирине антоним экендиги анча байкалбай, сүйлөмгө камтылганда даана байкалат. Ошондуктан андай көрүнүштү өзүнчө бир топ катары бөлүп, сүйлөм менен коштолгон же контексттик антоним-фразеологизмдер деп атоо сунушталды.

2. 2. Контексттик антоним-фразеологизмдер.

Булардын антонимдик мүнөзүн так билүү үчүн айрым жагдайларды эске алуу керек, себеби, биринчиден, фразеологизмдердин бир тобу көп маанилүүлүккө ээ. Андай өзгөчө туюнтманын кайсы мааниде айтылып жатканы аны курчап турган сөздөр же аны камтыган сүйлөм аркылуу белгилүү болот. Алсак, “*жел таман*” деген фразеологизм бирде бир жерге

токтобой, учуп-күйүп ар жакка жүгүрүп, аягы сай таппай жүргөн адамдын кыймыл-аракетин билдирсе, экинчи бир учурда, туруксуз, шайкелең адамдарга карата (көбүнчө аялдарга карата) сын-сыпат катары айтылат. Ушул акыркы мааниси “жабуулуу кара инген” токтоо, көтөрүмдүү, текебери жок, кадырман аялдын образын чагылдырган фразеологизмге антоним. Мисалы: Ошол ойсоктогон *жел таман* силердин айылдан, ага Айымканды теңебегиле, ал – биздин кадырман аялдарыбыздын ичиндеги *жабуулуу кара инген* (Т.С.). Андай фразеологизмдерге төмөнкү мисалдарды да кошууга болот: “*Аягы сай таппаган – орун очогу бар; ак көрпө жайыл – ичи тар; аяк бошотор – аш катык; бетинде кызылы бар – күлтүгү жок; жез оймок – ийне саптай албаган; бите карын – жылыңач баатыр; ысык эле жаны бар – илебине нан бышат* ж.у.с. Бул фразеологизмдердин кайчы маанилештиги көбүнчө сүйлөмдүн курамында (текст ичинде) ачык байкалат.

Кээ бир учурда тутумунда турган бир компоненти лексикалык антонимдик касиетин сактоо менен колдонулуп, антоним - фразеологизмдерди түзгөн учурлар да учурайт. Аларды *лексика-фразеологиялык антонимдер* деп атоо ылайык деп эсептейбиз.

2.3. Лексика-фразеологиялык антонимдер

Түрк тилдериндеги антонимдерге алгачкы болуп көңүл бурган профессор Ш.У. Рахматуллаев кайчы маанилеш фразеологизмдер тууралуу сөз кылып жатып, ушул терминди колдонгон [1966, 208-б.]. Биз ушул маселенин тегерегинде иликтөө жүргүзгөн учурубүздө, түрк тилчилеринин эмгектеринен буга байланыштуу башка иштерди жолуктура албадык. Бирок, ошол эле учурда, бул автордун айткандары кыргыз тилинин фактыларына ылайык келет деген пикирден да алыспыз. Анткени анда “*суроо бермек – жооп кайтармак*” [205-б.] “*эрге тиймек – эрден чыкмак*” [206-б.] сыяктууларды фразеологизм деп айтууга кошулбайбыз, алар фразеологиялык антоним эмес, кадимки эле лексикалык антоним.

Фразеологиялык түрмөктөрдүн бир сыңары (компоненти) экинчи бир түрмөктүн бир сыңарына (компонентине) кайчы мааниде келип, фразеологиялык антонимдерди түзгөн учурлар да жок эмес. Биз ошондой мүнөздөгүлөрдү “Лексика-фразеологиялык антонимдер” деп атап, аларды өзүнчө бир топ катары кароону ылайык көрөбүз. Мисалы: *Акма кулак // куйма кулак; башы бош // башы байлануу; ичи муздоо // ичи жылуу; оозу бекем // оозу бош; баш ийүү // баш бербөө; колу кыска // колу узун, көзү жок // көзү бар; чөнтөгү калың // чөнтөгү жука* д.у.с. Көрүнүп тургандай бул фразеологизмдердин бирден компоненти өзүнчө тургандай лексикалык мааниси боюнча антоним. Ошолордун негизинде алар компонент болуп турган фразеологизмдер да кайчылаш мааниге ээ болуп жатат. Алсак *башы ачык* деген туюнтма, кудалашкан же убадалашкан жери жок кызга карата колдонулат. Мисалы: Азыркы учурда кыздардын бакисинин эле *башы ачык*, жактырганынын колун сурай бер, алардын ичинде *башы байлануу* болгону дээрлик табылбайт (Т.К.). Ушул эле сүйлөмдө колдонулган “*башы байлануу*” фразеологизми *башы ачык* дегенге антоним болуп турганын чечмелөөнүн зарылдыгы деле жок. *Ичи муздоо, ичи жылуу* деген фразеологизмдердин

антоним экендигин төмөнкү мисалдардан байкалат. Жигиттин сылыктыгына карыянын *ичи жылый* түштү (К.К.). Бирөөнө ыраазы болуп, ага карата жакшы көрүү сезимиң пайда болуп, *ичиң жылыса*, дагы бирөөлөрүнүн жаман кылык-жоругуна нааразы болуп, көңүлүң калып, *ичиң муздайт* (Ж.М.). Балдардын өзүн тууп, бирок мүнөзүн кошо туубайт экенсиң, карачы, балдарымдын *ичи кең* жайдарысы да бар, агасын көрө албаган *ичи тары* да бар (Т.С.). *Муздоо – жылуу, кең – тар*, дегендерди өзүнчө алганда, алар бири – бирине антоним сөздөр. Бирок ал сөздөр бул жерде жалгыз турбастан, башка сөздөр менен айкалышкандан кийин алгачкы маанисинен ажырап, т.а., фразеологизмдин компоненттеринин бири болуп, жаңы фразеологиялык антонимди түзүп жатат. Анын натыйжасында, алардан келип чыккан түшүнүк заттын муздак же ысыктыгын, анын көлөмүнүн кең же тардыгын билдирбейт. Ошол алгачкы учурда кайчы мааниде турган сөздөр фразеологизмдин бир компоненти катары колдонулуп, анын натыйжасында пайда болгон фразеологизмдер кайчы мааниге ээ болууда. Алар – бир сөздүн карама-каршы келген мааниси эмес, бүтүндөй бир түшүнүктү элестүү кылып чагылдырган өзгөчө туюнтмалардын антоними. Биз, мындай көрүнүштөрдү, лексика-профессор Ш.У. Рахматуллаев колдонгон термин менен фразеологиялык антонимдер деп атоону ылайык көрдүк, бирок андагыдан бир топ башкача айырмалуу көз карашыбызды билдирип, чыгарган жыйынтыктарыбыз болду.

3. Көп маанилүү (полисемиялык) фразеологизмдер.

Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жөнүндө фразеологияны тил илиминин бир тармагы катары бөлүп кароо керек деген учурдан баштап эле бул маселенин тегерегинде сөз жүрүп келатат. Бирок ага байланыштуу айтылган ойлор, пикирлер, адегенде ар түрдүү болгон. Алсак, белгилүү орус тилчиси, стилистика боюнча көрүнүктүү окумуштуу А.М.Ефимов: “Если слову свойственна целая гамма значений, то фразеологизм, как правило обладает одним значением. Семантическая многогранность не характерна для фразеологических единиц” деген [1961, с. 231]. Бирок мындай пикирлер ХХ кылымдын алтымышынчы жылдарынын аягында фразеологизмдерге көп маанилүүлүк мүнөздүү эмес деген ойлор көптөгөн тилчи-окумуштуулар тарабынан колдоого алынган эмес.

Фразеологизмдерге көп маанилүүлүк мүнөздүү, бирок бул көрүнүш лексикадагыдай (бейтарап сөздөрдөгүдөй) кеңири жайылган эмес. Биз 1980 - жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” боюнча андагы көп маанилүү фразеологизмдерге байкоо жүргүзгөнүбүздө, андагы 4000ге жакын макаланын ичинен 31бсы, же 8 пайызы көп маанилүү экендигине күбө болдук.

Фразеологизмдердин көп мааниге ээ экендиги текстте (сүйлөм ичинде) турганда гана аныкталат. Алсак «көзү жок» деген фразеологизм бир нече мааниге ээ. Мисалы: 1) *Көзү жок* болсо эле сындап жатып каласыңар, андай оюңарды өзүнө же өз арабызда отурганда айтпайсыңарбы (К.С.). 2. Көрүнөө эле турган буюмду таппайт, жөн койсоң жарым саат издейт *көзү жок* (А.Ж.). 3. Кечээ эле үзөңгү кагышып, жоо сайышып жүргөн азаматтардын бир тобунун бүтүн *көзү жок*. Мында бир эле *көзү жок* деген фразеологизм контекстке жараша бир нече түшүнүк берип, көп маанилүүлүккө ээ болууда. *Башын ачуу* деген туюнтмага да кайрылып көрөлү. 1. Аба Канымбүбү жеңем байкемден жаш калды, анын багын байлабай *башын ачып* койбойлубу, ал да бирөө менен түтүн булатып, өз бактысын тапкыдай болсун (Т.С.). 2. Качанга чейин меники, сеники деп талаша беребиз, муну мыйзамдын негизинде чечип, кимге тиешелүү экендигин тактап, *башын ачып* койбойсуңарбы? (“Э.Т”). Бул келтирилген сүйлөмдүн биринчисинде жесир калган келинге өзүнчө болууга жол берүү маселеси, ал эми кийинки мисалда, талаш маселени чечип, бир

беткей болуу түшүнүгү берилип, бул фразеологизм эки мааниге ээ болуп турат. Мисалдар көрсөтүп тургандай, кээ бир фразеологизмдер бир нече маани берерин, т.а., көп маанилүүлүккө ээ экендигин бул фактылар ырастоодо. Демек, көп маанилүүлүк (полисемиялуулук) фразеологизмдерге да таандык. Мындай мүнөздөгү фразеологизмдерден бир нече мисал келтирели.

Фразеологизмдер:

Алардын берген маанилери:

Азуусун айга жаныган.

Каардуу; кайраттуу; жасайм дегенинин жасап, адисинен ашып турган адам.

Ала көөдөн.

Мактанчаак; менменсинген; оюнда арамдыгы жок; кимге болсун ак көңүл; ачык-айрым (барбалаңдаган) адам.

Башын аттоо.

Күйөөсүн теңсинбей башка бирөөгө кетүү; белгилүү бир жамааттын, топтун башында жетекчилик кылып турган кишиге же жетекчисине айтпай-дебей, кеңешпей, уруксат сурабай өзүнчө ээн баштык менен иш кылуу.

Изин таптырбоо.

Дарегин билдирбөө; туура эмес жасаган иштерин жаап-жашырып салуу; күнөөлүү ишинен соң качып кетүү.

Көзүнө чөп салуу.

Азгыруу, алдоо; бирөөгө алдыртан (байкатбай жамандык иштөө; жубайлардын биринин башка бирөө менен тымызын байланышып кетүүсү.

Жаны көзүнө көрүнүү.

Коркуу; катуу ооруганда кыйналуу.

Куюшканы көтөрүлүү.

Бир жакка жолго чыгууга камынуу; иши алга жылуу; кызмат абалы жогорулоо.

Ушулар сыяктуу көп мааниге ээ болгон фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү да кошууга болот: *көз салуу; көзү өтүү; мурдун көтөрүү; как баш; төрт тарабы кыбыла; күлү додо болбогон; өлкөсүн көптүрүү; түбүнө жетүү; башы жерге кирүү; ичи тар; үзүлүп түшүү; эки жүздүү* д.у.с. Демек, бир эле фразеологизм ар башка сүйлөмдө (текстте) бири-бирине окшобогон маанилерге ээ болорун, т.а., фразеологизмдер да көп маанилүүлүккө ээ экендигин ушул фактылар ырастап турат.

4. Омоним-фразеологизмдер.

Фразеологияда омонимия маселеси илимий изилдөө иштердин объектиси катары азырынча атайын колго алына элек. Алсак, фразеология илимин түптөөчүлөрдүн башатында турган академик В.В.Виноградов мындай деген: “Фразеологические группы или фразеологические сочетания почти лишены омонимов” [1977, с. 138]. Бирок аталган окумуштуу омоним-фразеологизмдерди таптакыр жок дегенден алыс, жогорудагы анын “почти” дегени (астын биз сыздык, Р.Э.) алардын аз болсо да жолугарынан кабар берип турат.

Түрк тилдүү элдердин фразеологдорунун ичинен бул маселеге өзбек тилчиси, профессор Ш.У.Рахматуллаев кайрылган [1966]. Ал фразеологиялык омонимия маселесине эки багыттан назар таштап үйрөнүү зарылдыгын көрсөтөт. 1) Эркин айкалыштар менен иборалар (“иборалар” фразеологизмдер деген мааниде айтылууда – Р.Э.) ортосундагы өз ара маанилик байланыштарды байкоо багытында; 2). Иборалар арасындагы омонимияны көңүлдө тутуу багытында [1966, 212-б.]. Биз бул жерде фразеологиялык омонимия маселеси тууралуу сөз жүрүп жаткандыктан, жогорудагы эркин айкалыштар менен “иборалар” ортосундагы маанилик байланышты омонимдик катарга кошууну ылайык көрбөйбүз, анткени сөз фразеологиялык омонимдер жөнүндө баратат. Демек, омонимдик катарларга жалаң фразеологизмдер гана тартылышы керек. Аталган эмгекте айтылышы окшош, бирок маанилери шайкеш келбеген эркин сөз тизмеги менен фразеологиялык түрмөк омоним катары саналууда. Андай көрүнүштү омонимдик катар деп эсептөөгө биз кошула албайбыз.

Башкыр фразеологу, профессор З.Г. Ураксин да бул маселеге кыскача токтолгон [1975, с. 38-39]. Ал фразеологизмдердин көп маанилүүлүгүн кыскача сөз кылып келип, “Как уже отмечалось, при параллельном развитии значений возможно появление и фразеологической омонимии. Одна и та же ситуация, или явление порождает в понятии носителей языка разное представление, разные понятия, и эти значения уже настолько расходятся, что их нельзя признавать за полисемию” (астын биз сыздык – Р.Э.) деп белгилейт [1975, с. 42-43]. Бул айтылгандар кыргыз тилине да мүнөздүү экендигине биз ишендик. Анткени кыргыз тилинде да мындай фактылар бар, бирок алар сан жагынан көп эместигине күбө болдук. Ошого карабастан, омоним-фразеологизмдер сан жагынан аз болсо да, аны тилдик кубулуш катары атайын кароо зарыл.

Кыргыз тил илиминде бул маселеге атайын көңүл бурулуп, кеңири талдоого алынган эмгекти учурата албадык. Ошол себептүү изилдөө учурунда бул маселеге байланыштуу талдоо жүргүзгөнүбүздө, тектеш тилдерге тиешелүү айтылган ой-пикирлерди эске алуу менен өз көз карашыбызды билдирүүгө аракеттендик. Ошол эле учурда, ал окумуштуулардын айткандарынын баарына

тең эле кошула бербестигибизди да билдире кетebиз. Баарынан мурда, фразеологиядагы омонимия, т.а., омоним-фразеологизмдер тууралуу сөз болуп жаткан соң, биз, тилибиздеги өзгөчө туюнтмалардын өзүнө гана тиешелүү омонимдик белгисин, кубулушун көңүлдүн борборунда тутарыбызды баса белгилемекчибиз. Мисалы: *“Кол берди”* эркин сөз айкашы катары да, фразеологизм катары да учурайт. Биринчи учурунда адамдар саламдашып, бири - бирине кол сунуп жатканы жөнүндө сөз болсо, экинчи учурда текст (сүйлөмдүн курамында туруп), өзгөчө туюнтмага айланган. Мындай кубулуштардын бири – эркин сөз айкашы, экинчиси – фразеологизм. Бирок биз, бул экөөнүн бири-бирине болгон катышын омоним-фразеологизм деп эсептейбиз. Себеби булардын биринчиси фразеологизм эмес.

Кыргыз тилинде жарык көргөн сөздүктөрдү, өзүбүз жыйнаган материалдарды иргеп, талдап отуруп, фразеологиядагы омонимия тууралуу төмөнкүлөрдү айта кетүүнүн зарылчылыгы бар деп эсептейбиз.

1. Чындыгында, кыргыз тилинде да омоним - фразеологизмдер көп эмес;
2. Айтылышы (сырткы формасы) жагынан эркин сөз айкашы менен фразеологизмдин дал келишин жана алардын эки башка маани берип турушун биз фразеологиялык омонимия же омоним - фразеологизм деп көрсөтүүгө кошулбайбыз. Фразеологиядагы омонимия маселеси өзгөчө туюнтмалык касиетке ээ болгон фразеологизмдердин ортосунда гана болуусу зарыл. Фразеологизмдердин сырткы формасы эркин сөз тизмеги менен бирдей болуп, ал эми алардын ар түрдүү мааниде турушун фразеологиядагы омонимия деп айтуу чындыкка туура келбейт. Бирок ошого карабастан, эң оболу, ага жакындаган белгилери бар фактыларды омонимдик катарга кошууга болобу же жокпу деген суроо коюп, ага жооп издөө зарылдыгы турат. Мисалы: *“как баи”*, *“башын аттоо”*, *“жайдак төш”*, *“так өтүү”*, *“тилин билүү”*, *“куюшканы көтөрүлүү”*, *“кол үзүү”*, *“куу этек”* сыяктуу фразеологизмдер кыргыз тилинде омонимдик мүнөзгө ээ боло алабы? Аларга иликтөө жүргүзгөнүбүздө айтылышы бирдей, бирок бир нече маанилери бар фактылар учураган соң, омоним-фразеологизмдер биздин тилибизде орун алган деп айтууга ишенимди пайда кылат. Алсак, *“как баи”* дегендин бир мааниси көптү көргөн, турмуштук бай тажырыйбасы бар улгайган кишини билдирсе, экинчи мааниси, перзент көрбөй, карыганда жалгыз калып, карыптык турмушта өмүр кечип жаткан кишини туюндурат. Демек, бул – омонимдик касиетке ээ. Ошондой эле *“так өтүү”* деген фразеологизм да омонимдик мааниге ээ экендиги төмөнкү мисалдардан байкалат: 1. Мына, өмүр бою жаман ишке аралашпай, таза жүрүп, *так өткөн* кишинин ордун жоктоп, эскерип отурабыз (К.С.). 2. Жашы кырктан ашты, *“Сорос”* деп жүрүп, турмуштан *так өтөбү* деп чочулайм (“Аа.”). Келтирилген мисалдардын биринчисинде турмушта жаман иштерге өмүр бою аралашпай, ак ниет жашап өткөн кишинин таза өмүр сүргөндүгү жөнүндө туюндурулууда. Ал эми экинчи мисалда үй-бүлө курбай (турмушка чыкпай же үйлөнбөй) жалгыз жашоо менен күн өткөрүп жүргөн адам тууралуу сөз болуп жатат. Мындан *“так өтүү”* фразеологизминин омонимдик мүнөзгө ээ экендиги көрүнүп турат.

Кыргыз тилиндеги омоним-фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү да кошууга болот: “*Куюшканы көтөрүлүү*” (1. Алыскы жолго сапарга камынуу. 2. Иши илгерелеп онунан чыга баштоо). “*Жаагын айруу*” (1. Бир ишти мыкты бүтүрө билүү, өтө чеберчиликте аткаруу; 2. Катуу жазалоо, күч менен басып таштоо, жок кылуу). “*Кол үзүү*” (1. Барып-келишпей, катташпай калуу; 2. Бир нерседен айрылуу, байлыгынан, өз мүлкүнөн ажырап калуу). “*Колу узаруу*” (1. Турмуш-тиричилиги оңолуп, бардар турмушка жете баштоо; 2. Жардам көрсөтөөр, оорун жеңилдетер бүлөлүү болуу) д.у.с.

Дегеле тилдин тигил же бул кубулушуна тиешелүү фактылар аз болобу, көп болобу, анын тилде орун алгандыгына карап, сөзсүз изилдөө жүргүзүп, аларга тиешелүү касиеттерине, өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмөлөр берилип, пикирлер айтылып, жыйынтык чыгарылууга тийиш. Ушул өңүттөн алып караганыбызда, омоним-фразеологизмдер сан жагынан аз болсо да аны тилдик кубулуш катары тил илиминде (анын ичинде кыргыз тил илиминде) каралуусу шарт.

Фразеологизмдердин маани-маңызын так билүүдө алардын кантип, кандайча пайда болгондугун билүү да зор роль ойнойт. Муну көңүлдүн борборуна тутуп, ал маселе да атайын иликтөөгө алынды.

5. Фразеологиялык маанинин келип чыгышы (түпкү теги).

Фразеологизмдердин келип чыгышы, пайда болуусу жөнүндөгү маселе кыргыз тил илиминде изилдөө ишинин объектиси катары азырынча колго алына элек. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин пайда болушун, түпкү тегин, т.а., этимологиясын изилдөө иши – кадимки сөздөрдүн төркүнүн изилдегендей эле татаал, түйшүктүү, көп эмгекти талап кылуучу маселе. “Идиоманын бир бүтүндүк мааниси өзүнүн курамындагы ар бир сөздүн тике маанисинин өтө эле күнүрттөп, жоюлуп кетиши менен пайда болот, мындай процесс өтө узак мезгилди камтыйт” деген пикир да бар [Ж.Осмонова, 2007, 58-б.]

Чынында, фразеологизмдер жөн жеринен келип чыкпайт, сөзсүз бир негизи болору талашсыз. Азыркы учурда фразеологизмдердин кандай жол менен же кантип пайда болгондугун иликтөө, аларга далилдүү пикирлерди айтуу, тил илиминдеги актуалдуу маселелерден гана эмес, кызыктуулугу менен да изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп турат. Алсак, “*чаар баш*”, “*ашка жүк, башка жүк*”, “*кулагынан күн көрүнгөн*”, “*ыңырчагы ырдаган*”, “*каш-кабактын ортосунда*” д. у. с. фразеологизмдер оозеки же көркөм адабияттарда кеңири колдонгонуна күбө болобуз. Алардын маанилерин өзүнчө алып караганда да, контекстте да түшүнүктүү. Т.а., *чаар баш* – урушчаак, чыр; *ашка жүк, башка жүк* – эмгектенбей, үй-бүлөнүн эсебинен жашап жүргөн адам; *кулагынан күн көрүнгөн* – арык; *каш-кабактын ортосунда* – бир заматта, күтүүсүз деген түшүнүктөр. Анда, алардагы фразеологиялык маани кантип, кандайча пайда болду экен? Мындай суроолорго жооп анын келип чыгышын изилдегенде же алардын этимологиясын чечмелегенде табылат. Мисалга “*Чаар баш*” деген туюнтма фразеологиялык мааниде турганда кимдир бирөөнүн чыр-чатакка жакын, урушчаак экендигин билдирет. Анда, ал түшүнүк эмне үчүн “*чаар баш*” деп айтылып калды экен? Көрсө, чын эле, көп урушкан, мушташкан, чыр-чатакка аралашып жүргөн кишинин башы бирде болбосо

бирде таяк жеп, жарылып, ар жери тыртык болуп бүтүп, андай тыртыктар бир эмес, бир нече жеринде болот тура. Ошону байкагандар, андай адамдын чыр-чатакка жакындыгын, урушчаактыгын мүнөздөп, “чаар баи” деп атап койгондугунан улам ушул фразеологизм пайда болгон сыяктуу.

Ал эми *каш-кабактын ортосунда* деген фразеологизм “бир заматта”, “күтүүсүз” деген маанини туюндурат. Бирок эмне үчүн андай күтүүсүз, бир заматта болгон окуя *каш-кабактын ортосунда* деп айтылат? Мунун негизи тээ илгертеден акыл калчап, ой жүгүрткөн, табышмактатып айткан суроолорго жооп тапкан элибиздин акыл-парасатына, философиялык көз караштарына барып такаларына күбө болобуз. Айтканыбызга далил болсун үчүн өткөн замандагы бири-бирин сыноо үчүн коюлган алым-сабак айтышуулардан алынган саптарга көңүл буралы.

– Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу канча күнчүлүк жол?

– Бир күндүк. Анткени эртең менен чыккан күн кечинде барып отурат.

– Асман менен жердин ортосундагы аралык канча?

– Каш менен кабактын ортолугунча. Себеби, кашынды өйдө көтөрүп, кабагынды карасаң асман көрүнөт, кашынды төмөн түшүрүп, төмөнгө көз чаптырсаң жер көрүнөт. Демек, асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосунчалык, б.а. бир заматтык. Биз сөз кылып жаткан фразеологизмдин пайда болуу башаты ушунда болушу мүмкүн.

Бул келтирилген мисалдар, биринчиден, фразеологизмдер өзүнөн-өзү эле пайда боло койбостугун, анын ар биринин негизинде, түпкү тегинде турмуш чындыгы жаткандыгын кабарлайт. Экинчиден, бул фразеологизмдердин кантип, кандайча жолдор менен пайда болгондугу, алардын речибизде (кепте) көркөм каражат катары колдонулуп калуусу, алардын курамындагы компоненттердин алгачкы маанилери жоюлуп же андан алыстап кеткендигинин себептери сыяктуу суроолуу маселелер алардын этимологиясын (түпкү тегин, келип чыгышын) изилдөө аркылуу чечиле тургандыгы байкалып турат.

Эмесе, жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн айрымдарына көңүл буралы.

Жыландын куйругун басып алуу фразеологизми “коркунучка кабылуу”, “бирөөнүн (көбүнчө, жетекчилердин же алдуу-күчтүүлөрдүн) балээсине калуу деген түшүнүктү билдирет. Мисалы: Жап оозунду! Чындык издеймин деп барып, *жыландын куйругун басканы* турасың (Т.К.). Бул мисалда колдонулган фразеологизм “коркунучка кабылууну”, “бирөөнүн каарына калып, бир балээге туш болорду” туюндурууда. Эми анын түпкү тегине, кандайча пайда болгонуна иликтөө жүргүзөлү.

Жылан – сойлоп жүрүүчү, уулуу жаныбар. Анын чагып алуусунан адамдар дайыма чочулап, сактанып жүрүшөт. Биздин аймакта жыланга чактырып алган учурлар, көбүнчө, чөптүү талааларда болот. Анткени чөп аралап баратып, байкоосуздан жыландын денесин, айрыкча, куйрук жагын басып алганда, ал өзүнө түшкөн коркунучтан коргонууга өтүп, октоло берип, башын көтөрүп келип, аны баскан тарапка тиш салып, уусун чачат, т.а., чагат. Демек, жыланды басып алуу, айрыкча, куйругун басып алуу коркунучтуу, анткени ал андай учурда баш жагы эркин болуп, чагып алууга мүмкүнчүлүгү бар. Ушундай абалдан улам пайда болгон коркунучтуу сезим ар түрдүү маанилик

(семантикалык) жылышка ээ болуп отуруп, акырында адамдардын дегеле бир коркунучка, бир балээге кабылаарын же туш келерин элестүү туюндуруу үчүн ушул “*жыландын куйругун басып алуу*” туюнтмасы арбын колдонулуп жүрүп, акыры фразеологизмге айланышында шек жок.

Ит өлгөн жерде – алыс, ыраак деген маанини туюндурат. Бул фразеологизмдин пайда болушунда итке байланышкан чындык жатат. Ал эми “Ит – адамдын досу” деген накыл сөз тегин жерден чыкпаса керек. Ит биринчиден, үйдү, короону кайтарып, малды саксактайт. Үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн тилин алып, качан болбосун аларга жан тартып, коштоп жүрөт. Жакшылык, жамандыкты алдын-ала сезип, аны билдирүүгө белги берет деген да сөз бар. Айтор, итке байланыштуу айтылган сөздөр көп. Ар биринин өзүнчө мааниси бар. Андай болсо эмнеликтен “алыс, ыраак” деген сөздүн ордуна “*ит өлгөн жерде*” деген фразеологизмди колдонушту экен? Элибизде “Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт” деген макал бар. Көрсө, ит айыкпас ооруга туш болгондо, өлөрүн сезип, айылдан алыс кетип, ээн жерге барып, жалгыз жатып, өлүмгө баш коёт экен. Эл ичиндеги баамчыл адамдар ит өлөрүндө алыска кетип жоголорун билишип, алыс, абдан ыраак деген түшүнүктү “*ит өлгөн жерде*” деген сөз түрмөктөрү менен элестүү кылып, өзгөчө туюндура башташкан сыяктуу. Ал эми “Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт” деген макалдын да иттин алыс барып өлөрү, өлөрүндө көздөн далдаа кеткендиги менен байланышы бар сыяктанат. Элдин айтканында калет жок. Демек, *ит өлгөн жер* – абдан алыс, ыраак, бул фразеологизмдин төркүнү ушул айтылгандарда экендиги талашсыз.

Иштин бул бабында бир топ фразеологизмдердин кантип, кандайча келип чыгышы жөнүндө иликтөө жүргүзүлдү. Жыйынтыктап айтканда, ар бир фразеологизмдин пайда болуу негизи, түпкү теги, башаты бар экен. Ошол эле учурда, фразеологизмдердин маанисин так түшүнө билүүдө, алардын этимологиясына кайрылуунун да зарылчылыгы бар экенине ынандык. Фразеологизмдердин маани-маңызына (семантикасына) байланыштуу маселелерди аныктоодо этимологиялык иликтөө алардын маани-маңызын гана эмес, кандайча, кайдан, кантип пайда болгондугун иликтөөнүн ролу да чоң экен.

Төртүнчү бап “Фразеологизмдердин лексикографиялык жактан иштелиши” деп аталат.

Фразеологизмдердин табиятын ар тараптан терең билүү менен катар, аны окуп-үйрөнүүдө, кепте орду менен колдонууда, кеп маданиятын жогорулатууда фразеологиялык сөздүктөрдүн ролу абдан зор. Кыргыз лексикографиясында олуттуу жумуштар аткарылгандыгы баарыбызга маалым. Изилдөөгө алынган иш, негизинен, фразеология маселеси болгондуктан, бул бапта, адегенде, “фразеологиялык” деп аталбаган, бирок кыргыз тилиндеги фразеологизмдер камтылган сөздүктөр талдоого алынып, андан кийин фразеологияга түздөн-түз байланышкан сөздүктөргө иликтөө жүргүзүлдү аларга тиешелүү пайда болгон ойлор корутундуланып, сунуштар берилди. Ошондой эле, мындай мүнөздөгү жаңы сөздүк түзүүнүн зарылчылыгы тууралуу да сөз болду.

1. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер камтылган алгачкы сөздүк “Фразеологиялык сөздүк” деп аталбаса да кыргыз лексикографтары тарабынан

фразеологизмдердин сөздүктөргө камтылуусу бизге тектеш башка тилдерге салыштырмалуу алда канча мурун пайда болгону чындык. Алсак, академик К.К. Юдахин түзгөн “Кыргызча-орусча сөздүктө”[1965] бул маселеге тиешелүү фактылар арбын учурайт.

Фразеологизмдердин сөздүктөрдө камтылуусун академик К.К. Юдахиндин “Кыргызча – орусча сөздүгүнөн” баштоону өзүбүздүн милдетибиз деп эсептедик. Албетте, бул сөздүк – баарыдан мурда, котормо сөздүк. Биз, бул сөздүктү дагы бир өңүттөн, кыргыз лексикографиясындагы башка эмгектерден өзгөчө бөлүп, баса көрсөткүбүз келет. Ага атайын көңүл буруп, өзгөчө баса белгилеп көрсөтүп жатканыбыздын эң негизги себеби – анда кыргыз лексикографиясында алгачкы жолу фразеологизмдердин камтылышы. Ошондуктан К.К. Юдахин түзгөн “Кыргызча – орусча сөздүк” кыргыз лексикографиясында биринчи жолу фразеологизмдерди камтыгандыгы менен да баалуу.

Бул сөздүктө фразеологизмдердин камтылышы тууралуу автор: “Значения фразеологического материала и идиоматики, расположен за знаком ромб” дейт [12-б.]. Ошол эле учурда, бул белги айрым образдуу жеке же кош сөздөргө, макал, ылакаптарга да коюлуп, аларды түшүндүрүү үчүн шөкөттөлгөн материалдардын жанына берилери айтылган. Демек, сөздүктөгү ромбик белгиси коюлгандын баарын эле фразеологизм деп түшүнбөө керек.

Фразеологизмдер менен таанышуу максатында ал сөздүктү башынан аягына чейин дыкаттык менен карап чыкканда, жогоруда айтылган “ромбик” белгиси айрым сөздөргө, сөз тизмектерине да коюлуптур. М.: *жуп эмес* [269-б.], *өз бетинче* [131-б.], *атап айтканда* [78-б.], *чала-бучук* [165-б.], *бүттү* [169-б.], *дардаңдаба* [186-б.], *жалпысынан айтканда* [222-б.], *көрөңгө* [429-б.], *кызмат* [477-б.], *мейли* [522-б.], *масы тарады* [706-б.], *тоодой* [749-б.], *төл сөз* [757-б.], *убакыт күтүп турбайт* [797-б.], *күн чачырап чыкканда* [853-б.], *ыклас* [926-б.] д.у.с.

Ромбик белгиси алдына коюлган жөнөкөй жана татаал сөздөр, терминдер, сөз айкаштары, сөз тизмектери, энчилүү аттар, алардын ичинде фразеологизмдер чынында эле көп. Алардын жалпы саны эки миңге чамалаш. Биз буларды келтирип отурган себебиз, жогору жакта эскертилгендей, тигил же бул сөзгө тиешелүү макалалардын шөкөттөлүшүндөгү (иллюстрацияланышында) ромбик белгилери коюлгандардын бардыгын бир катарга коюп кароо туура келбестигине көңүл буруу зарылдыгын белгиледик. Андай ромбик белги коюлгандардын ичинен миңге жакыны өтмө маанилүү жана образдуу айтылган сөздөргө тиешелүү экен. Алардын ичинен беш жүздөйү татаал (кош жана кошмок) сөздөргө, татаал терминдерге, энчилүү аттарга тиешелүү. Мисалы, *Ак келте* [33-б.], *күн алыс* [54-б.], *Сары арка* [67-б.], *атап айтканда* [78-б.], *барыш жөндөмө* [113-б.], *чала-бучук* [165-б.], *жалпысынан айтканда* [222-б.], *жекелик сан* [244-б.], *жуп эмес* [269-б.], *темир казык* [317-б.], *тилекке каршы* [355-б.], [477-б.], *Жаңыл Мырза* [547- б.], *убакыт күтүп турбайт* [797-б.], *эмчектен чыгар* [881-б.], *күн чачырап чыкканда* [853-б.] д.у.с. Макал-ылакаптардын дээрлик баары ромбик белгисинен кийин берилген. Ромбик белги коюлбаган да 108 фразеологизмди жолуктурдук. Алардын айрымдарын

көрсөтөлү: *Ай дээр ажо, кой дээр кожо жок* [23-б.]; *кара жаак* [207-б.]; *жүрөгүнүн суусун алуу* [275-б.]; *жылдызы жерге түшүү* [280-б.]; *иттин кара капталынан* [305-б.]; *сокур ит бок жалаганча* [305-б.]; *ээрдин кашын таанытуу* [362-б.]; *көзү жок* [415-б.]; *кудайдан жөө качкан* [437-б.]; *жыландын башын чыгаруу* [482-б.]; *арасына от жагуу* [582-б.] д.у.с. Автор өзү белгилеп көрсөткөндөй “идиоматикалык же фразеологиялык материалдар “ромбик” белгиси менен кошо шөкөттөлгөн” деген [10-б.] фактылар бул сөздүктө – 204. Алардын айрымдары төмөнкүлөр: *Абийри айрандай төгүлдү* [33-б.]; *ач көз* [81-б.]; *боору менен жылган* [145-б.]; *ашка жүк, башка жүк* [273-б.]; *жабуулуу кара иңген* [302-б.]; *капкан бузуп, тузак үзгөн* [343-б.]; *кабырга менен кеңешүү* [374-б.]; *котур ташы койнунда* [410-б.] *согончогу канабаган* [649-б.]; *чаң жукпас* [844-б.] д.у.с.

Ырас, кыргыз тилиндеги өзгөчө туюнтмалардын маанисин так, ар тараптан түшүндүрүп берүү бул сөздүктүн милдетине кирбейт. Бирок, ошондой болсо да, бул сөздүк көптөгөн фразеологизмдерди камтып, алардын маанисин чечмелеп, түшүндүрүп берүүсү да менен баалуу. Алсак, “*котур ташы койнунда*” дегенге көңүл буруп, анын орусча “камень за пазухой” [410-б.] деген эквивалент котормосу келтирилет. “*Төөнүн куйругу жерге тийгенде*” деген фразеологизмди сөзмө-сөз которбостон, ага орус тилиндеги эквиваленттик (маанилеш) котормосун – когда рак свистнет” деп келтирет.

Жыйынтыктап айтканда, бул сөздүк – түшүндүрмөлөргө бай, жакшы шөкөттөлгөн, образдуу сөздөр жана көптөгөн фразеологизмдер көркөм жана так которулган которулган сөздүк катары баалуу.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди пайдалануу, алардын маанисине түшүндүрмө берүү бул эмгектен соң 1969 - жылы бир томдон турган “Кыргыз тилинин түшүндүрмө” сөздүгүнөн орун алган. Бул сөздүктө фразеологизмдер туюк “ромбик” белги коюу менен көрсөтүлгөн. Андай белги коюлган макалалардын ичинде фразеологизмдердин жалпы саны – 226. Албетте, кеп андагы фразеологизмдердин санында эмес. Кеп – алардын сөздүктөрдө чагылдырыла баштаганында, маанилеринин түшүндүрүлүшүндө. Буга чейинки “Кыргызча-орусча сөздүктө” алардын айрымдарынын башка тилге котормосу берилген болсо, мында кээ бир фразеологизмдердин мааниси түшүндүрүлгөн. Алардын айрымдарына көңүл буралы: 1. *Алипти таяк деп билбеген* [1969, с. 46]. Бул фразеологизм “Алип” деген сөздү түшүндүрүүчү макалага колдонулган. Анда “алип” тик сызык формасында жазылуучу араб алфавитинин биринчи ариби экендиги айтылат. Андан кийин жогорку мисал менен ал макала шөкөтөлүп, анын берген мааниси “сабатсыз, сабаты жоюлбаган, окубаган” деп түшүндүрүлгөн. 2. *Жайыл дасторкон* [151-б.]. Бул өзгөчө туюнтма “дасторкон” деген сөздүн маанисин түшүндүрүүчү макалага кирген да, ал “кенен, кең пейил, берекелүү март” деген мааниде экендиги түшүндүрүлөт. Бул сөздүктө ушул сыяктуу дагы бир топ фразеологизмдер бар экен. Мисалы: *алкымын майлоо* [47-б.] – пара берүү; *аягы асманга чыгуу* [73-б.] – быт-чыт болуу, таш-талканы чыгуу; *тили буудай кууруйт* [124-б.] – такылдап сүйлөө; *жабылуу аяк жабуусу менен калсын* [168-б.] – эч ким билбесин, эл укпасын, билинбеген бойдон калсын д.у.с. Бул сөздүк лексикондук түшүндүрмө сөздүк

болгондуктан, биз анда фразеологизмдердин мааниси дагы толугураак чечмеленүү керек деген талап коюудан алыспыз. Себеби, бул сөздүк фразеологиялык эмес, лексикалык сөздүк, анын аркалаган негизги жүгү өзүнчө башка

Фразеологиялык сөздүктөр. Жогору жакта аталган сөздүктөрдөн соң, кыргыз лексикографиясында биринчи жолу фразеологияга тикеден-тике тиешелүү сөздүктөр пайда боло баштады. Алар төмөнкүлөр:

1. “Русско-киргизский фразеологический словарь” Н.М. Хмельницкая жана А.Биялиев тарабынан түзүлүп, 1977-жылы жарык көргөн. Анын аты көрсөтүп тургандай эле, эки тилдеги, т.а., орус жана кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди которуу аркылуу ишке ашырылган котормо сөздүк. Чындыгында, мындай эмгектин жарык көрүшү кыргыз лексикографиясындагы жаңылыктардан эле. Бирок бул сөздүк “фразеологиялык” деп аталганына карабастан, анда татаал атоолор, энчилүү аттар, кошмок сөздөр, ураандар, макалдар, ылакаптар, эркин сөз айкаштары кошулуп кеткен. Сөздүктө камтылган материалдардын ичинде фразеологизмдердин орундуу колдонулганына жана ага ылайык келбегендерине кыскача токтоло кетүү зарылчылыгы бар. Аларды негизинен үч топко бөлүп көрсөтүүгө болот:

- 1) накта фразеологизмдердин котормолору;
- 2) макал, ылакаптардын фразеологизм катары которулушу;
- 3) татаал сөздөрдүн, составдуу терминдердин, эркин сөз айкаштарынын, учкул жана ураан сөздөрдүн, цитаталардын фразеологизм катары берилиши.

Биринчи топто бөлүп көрсөтүлгөндүн өзүн эки майда топчого (подгруппага) бөлүп кароо оң: а) эки тилде тең фразеологизм менен ишке ашырылышы; б) которулуп жаткан фразеологизмдердин тилдин башка бирдиктери аркылуу ишке ашырылышы.

Андагы фразеологизмдердин эркин сөз тизмектери менен которулушуна көңүл буруп көрөлү: *Воз и ныне там – араба азыр деле ошол ордунда турат; От ворот поворот – кашайып болбоо, жакын жолотпоо* ж.б. Мындай материалдарды фразеологизм катары эсептөөгө макул эместигибиз диссертацияда кеңири айтылды. Анткени аларды фразеологизм катары эсептөөгө эч бир негиз жок.

Экинчи топто макал, ылакаптардын фразеологизм катары колдонулушу сөздүктөн кеңири орун алышы. Мисалы, *Герой никогда не умрёт, он вечно в народе живёт* – баатырдын өзү өлсө да аты өлбөйт; *Правда гнётся, но не ломается* – чындык ийилет, бирок сынбайт д.у.с.

Үчүнчү топко бөлүп көрсөтөрүбүз, татаал сөздөр, терминдер, кээде турмуштагы саясий окуяларга, кампанияларга, уюшкандык менен жүргүзүлүп жаткан иштерге байланыштуу айтылган жөнөкөй эле сөз тизмектери да бул сөздүктө фразеологизм катары колдонулган. Мисалы: *красный угол* – кызыл бурч [74-б.]; *железная дорога* – темир жол [53-б.]; *в первую очередь* – эң алды менен [20-б.]; *все равно* – баары бир [31-б.]; Ошндой эле, “*Дети – наше будущее* – балдар биздин келечегибиз” сыяктуулар да фразеологиялык маани берүүчү материал катары берилген.

Бул сөздүк – фразеологиялык деп аталганы менен, жогорку мисалдар ырастап тургандай, анын ичине фразеологиянын объектисине кирбеген көптөгөн тилдик башка бирдиктердин камтылгандыгы фразеологиялык сөздүктүн талабына толук жооп бербестиги жөнүндө диссертацияда кеңири талдоого алынды.

2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Ж. Осмонованын редакциясы астында 1980 – жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” кыргыз лексикографиясынын тарыхында зор жаңылык катары болгондугун белгилеп коюу оң. Бул сөздүк биринчи жолу жаралып жаткандыгына карабастан, анда камтылган факт-материалдардын тактыгы, макалаларды жайгаштыруу тартиби, маанисинин түшүндүрүлүшү, ар бирине ылайыктуу мисалдар менен шөкөттөлүшү боюнча жакшы иштелген. Бирок бул сөздүктү тап-такыр эле кемчиликсиз деп айтуудан да алысбыз. Сөздүктүн баш сөзүндө редактор Ж. Осмонованын “Сөздүккө тилек, каалоо, алкыш же каргоо, наалат айтуу маанисинде колдонулуп, сүйлөөчүнүн экинчи тарапка карата билдирген мамилесин, оюн, ички сезимин баяндай турган туруктуу сөз айкалыштары да мүмкүн болушунча кеңири камтылды” деп айтылганы [14-б.] айрым күдүк ойлорду пайда кылат. Эгерде, бул сөздүктүн редакторунун илимий эмгегин негиз тутсак [1972, 29-б.] анда, мындай тилдик фактылар фразеологизмдердин катарына кирбеши керек эле. Чындыгында, айрым фактыларды эске албаганда, бул сөздүк кыргыз лексикографиясындагы дурус эмгек болгондугун белгилеп кетүү абзел. Ага тиешелүү сөз анын жаңы вариантын талдоодо орун алды, анткени андагы материалдар ошондо да бар.

3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Жаңы варианты).

2001 – жылы Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаровдор тарабынан түзүлгөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” толукталып, кайрадан басылып чыкты.

Жаңы сөздүктүн жаралышын көпчүлүк, анын ичинде, тилчилер кубануу менен кабылдаганы талашсыз. Жаңы “Сөздүк” мурдагы басылышына караганда, чынында эле, көптөгөн кошумчалар, толуктоолор менен жаңыланган. Анын алгачкы басылышында төрт миңден ашуун макала камтылган болсо, мында алардын саны 7980ге жеткен. Ырас, мынчалык зор эмгектин жаралышында “...Ар кандай эле сөздүктүн телегейи тегиз, мыкты боло калышы дароо мүмкүн эмес. Бул “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” да келечекте көп жолу толукталып, кайра жаңыртылып турушу керек. Ошондуктан “Сөздүк” боюнча каалоо, пикирлерди авторлор ыраазычылык менен кабыл алышат” [18-б.] деп, түзүүчүлөр сөздүктүн киришүүсүндө белгилеп өтүшүптүр. Чындыгында, мынчалык чоң эмгек жаралып жаткан соң, анын жетишкендиктери менен катар анча-мынча мүчүлүштүктөрү болушу да мыйзам ченемдүү. Биз, адис катары, бул сөздүк менен кеңири таанышып чыккандан кийин, түзүүчүлөр эскертип кеткендей “анын кайра жаңыртылышында” эске алынат деген ойдо, андагы айрым фактылар боюнча пикирибизди билдире кетүүнү ылайык көрдүк. Алар төмөнкүлөр:

1. Бул сөздүктү кайрадан иштеп чыгууда төмөнкүдөй маселелер эске алынгандыгы, жаңы “Сөздүктүн” баш сөзүндө мындайча айтылыптыр:

“Арийне, мурдагы “Сөздүктө” негизинен идиомалык мүнөздөгү фразеологизмдер гана камтылып, фразеологиялык ширешмелер жана фразеологиялык бирдиктер кирбей калган” [9-б., астын биз сыздык – Р.Э.]. Эгерде, андай болсо, фразеологиялык тизмектер кыргыз тилинде (бардык эле тилдерде) сан жагынан абдан аз. Анда мурдагы сөздүктөгү төрт миңдей макала кандай фразеологизмдерге тиешелүү болду экен? Фразеолог-окумуштуу Ж. Осмонованын пикири боюнча “ширешмелер” да, “бирдиктер” да фразеологизм болуп саналат [1972, 32-б.]. Сөздүктүн мурдагы басылышына карата антип айтылган “далил” эмненин негизинде келтирилди болду экен? Анткени мурдагы сөздүктүн авторлору, негизинен, бул жерде “кирбей калган” деп саналып жаткан ошол фразеологизмдердин сөздүгүн түзүшкөн, болгондо да, мактоого арзыган сөздүк жаралган. Ошондуктан, мурдагы сөздүккө карата берилген жогорку “аныктаманын” калпыстыгына кийинки басылыштарда сөзсүз көңүл буруу зарыл.

2. “Жаңы “Сөздүк” камтыган туруктуу сөз айкаштарынын курамы боюнча да, көлөмү жагынан да эскисинен айырмаланды... туруктуу сөз айкаштар көбүрөөк камтылды” деген пикир кайра-кайра кайталанып, баса көрсөтүлгөнү [9-б.] түшүнүксүз. Анткени бул жерде сөз болуп жаткан туруктуу сөз айкаштары фразеологизмдерге тиешелүүбү же алардан башкабы? Эгер антип белгилөө аркылуу башка туруктуу сөз айкаштары айтылып жатса, анда аларды фразеологиялык сөздүккө кийирүүнүн зарылчылыгы кайдан келип чыкты? Андай болгон соң, бул жаңы сөздүктүн башында баса көрсөтүлүп жаткан туруктуу сөз айкаштарына “*кош келиңиз, көркөм адабият, жарыш сөз, адабий тил, дүң баа, кызмат акы, автордук чегинүү, төрт түлүк мал, чек ара, ай арасы, жети ата, эмгек сиңирген, ички миграция, ачык сабак*” сыяктуу туруктуу айкаштар киреби? Ошондой эле, “*Өнөр жай, айыл чарбасы, Ардак такта, Жогорку Кеңеш, Эл баатыры, тил илими* д.у.с. туруктуу айкаштардан турган татаал атоолор да сөздүккө фразеологизм катары кийирилдиби? Акырында, бул “Сөздүктүн” баш сөзүндө баса көрсөтүлүп айтылып жаткан “туруктуу сөз айкаштары” фразеологизмдердин бир түрү катары анын курамына киреби же антип *фразеологизмдердин бүт курамы айтылып жатабы?* деген суроо жоопсуз калууда.

Чындыгында, жаңы сөздүктүн материалдарын карап жатып, анын көлөмү жагынан байып, макалалардын саны боюнча мурдагыдан дээрлик эки эсеге (4000ден 7389га) көбөйгөнүнө зор эмгек жумшалгандыгы талашсыз. Бирок ар кандай эмгектин кайра иштелишинде, айрыкча илимий жана практикалык басылмалардын толукталып кайра жаңыланышында, алар саны (көлөмү) жагынан гана эмес, сапаты жагынан да жаңы жылыштарга ээ болот эмеспи. Ырасын айтканда, бул жаңы сөздүктө мүчүлүштүктөр арбын. Алар:

Биринчи. Төмөнкүдөй фактыларды фразеологизм катары берүү ишеничтүү эмес: “*артык баш* [50-б.], *ач карын* [59], *ак жуумал* [33], *артык баш* [50], *баары бир* [66], *багып алуу* [67], *боз улан* [111], *былк этпөө* [125], *дитин коюу* [131], *иңир талаш* [209], *иши түшүү* [227], *кайрат кылуу* [235], *керт башы* [264], *конок алуу* [279], *нике кыюу* [373], *оор улутунуу* [392], *таң калуу* [433], *укмаксан болуу* [459], *чала-бучук* [473], *эки ача* [504], *эртең менен* [511] д.у.с.

Буларды фразеологизм деп эсептөөгө болобу? Биз булар сыяктуу сөз айкаштарын фразеологизмдерге кошуп кароону туура келбейт деген ойдобуз.

Экинчи. Айрым татаал сөздөр, татаал атоолор, кээ бир энчилүү аттар да бул сөздүктө фразеологизм катары колдонулганына макул эмесбиз. Аларга төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: *Зеңги баба* [203], *Көкө теңир* [307], *Ата Мекен* [54-55], *нар кескен* [372], *чыны кап* [487], *алма баш* [44], *асыл тукум* [53], *кара мал* [251], *күл азык* [337], *чар карга* [475], *ыр чыны* [499], *Баба дыйкан* [66], *жер май* [166], *жетим кабырга* [173], *чын куран* [486] ж.у.с. Булардын ичинен бир тобу эч кандай талашсыз эле энчилүү ат экенин көрүп турабыз. Кыскасы, биз, жүзгө жакын мындай макаланын бул сөздүккө пайдаланылышына ынана албадык.

Үчүнчү. Жаңы фразеологиялык сөздүктө кээ бир макалалардын маанисин түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар анчалык ишенерлик эмес. Мисалы, “Мазары айнуу”, “Чаар баш” ж.у.с.

Жогоруда келтирген сын-пикирлерибиз толукталып, жаңыдан иштелип чыккан “Сөздүктүн” жалпы деңгээлине доо кетирбестен, тескерисинче, бул эмгектин жаңы басылышында ал айтылгандардын ылайыктуусу эске алынса, сөздүктүн сапатынын жогорулушуна салым кошот деген ишенимдебиз.

4. Фразеологиялык тематикалык сөздүктөр.

Кийинки учурда кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тематикалык сөздүктөрү пайда болгондугун кыргыз лексикографиясындагы жаңылык катары кабыл алуу керек. Андай эмгектин алгачкысы – Г. Жамшитова тарабынан түзүлгөн **“Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк”** [-Бишкек, 2000]. Ал – этиштик темадагы фразеологизмдердин эки тилдин базасында аткарылган салыштырма жана котормо сөздүк катары ишке ашырылган эмгек.

Аталган сөздүккө этиштик маанидеги, т.а., заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын туюндурган кыргыз тилиндеги фразеологизмдер ар кыл темачаларга бөлүнүп, анан ошол топко киргендери алфавит тартиби менен келтирилип, алардын орусча котормосу кашаа ичинде түшүндүрүлөт. Сөздүктүн экинчи бөлүмүндө алардын орусчасы алфавит тартиби менен келтирилип, кыргызча мааниси (же котормосу) кашаа ичинде келтирилет. Маани жагынан дал келгендерине, автордун түшүндүрмөсү менен айтканда, орус (же кыргыз) тилиндеги фразеологизмдердин которулушундагы эквиваленттерге же маани жагынан жакындыгы болбогондор атайын белгилер аркылуу көрсөтүлгөн. Алсак, сөздүктө *“Айласы кетүү” – быть в безвыходном положении*” деген фразеологизм үчүнчү тема болуп берилип, ага байланыштуу кыргыз тилиндеги 10 фразеологизм [7–9-б.] келтирилген. Алар мындайча:

Алапайын таппоо, Дени өлүү, Жер чукуп отуруп калуу, Заманасы куурулуу. Кирерге жер таппоо, Көзүнөн кара учуу, Көзүнөн чаар чымын учуу, Кыйгылыгы чычкылык болуу, Мойнуна сорпо төгүлүү, Тенкирин таба албай калуу (орунду көп албоо максатында макалаларды шөкөттөө үчүн пайдаланылган сүйлөмдөрдү толук келтирүүнү туура көрбөдүк).

Жогорку келтирилген фразеологизмдердин баары “Айласы кетүү” деген теманын ичине камтылган макалалардын түшүндүрмөсү жана жабдылышы

ушундай ыкма менен сөздүктүн экинчи бөлүгүндөгү макалалар да баары адегенде, орусча түшүндүрүлүп, андан соң кыргызча мааниси (котормосу) кашаага алынып берилген.

Г. Жамшитова түзгөн бул “Тематикалык сөздүктүн” эки бөлүгү тең 102 темадан туруп, аягында алардын ар биринин аталышы боюнча тизмеленип, алар кайсы беттерде колдонулганынан бери көрсөтүлүптүр. Мындай ыкма сөздүктөн пайдалануучулар үчүн ыңгайлуу жагдай түзүп, кызыккан темасына ылайык материалды табууну жеңилдетет. Жыйнтыктап айтканда, бул сөздүк фразеологизмдердин эки тилдик котормо сөздүгүнүн милдетин аткаруу жагы басымдуулук кылат. Ал сөздүктүн материалы фразеологизмдердин кыргыз тилинен орус тилине же анын тескерисинче болгон котормо ишине пайдалуу болчудай. Ырас, ал темаларда айрым учурда ага тиешеси бар экендигине күмөн туудурган фактылар да жок эмес.

Кыргыз лексикографиясындагы тематикалык сөздүктөрдүн дагы бири – Э.Ш. Абакирова тарабынан түзүлгөн **“Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов, со значением “психическое состояние лица”** аттуу сөздүк [- Бишкек, 2006]. Аталган сөздүк тематикасы боюнча да, түзүлүшү боюнча да мурдагы сөздүктөрдөн айырмалуу.

Бул эмгек адамдын психикалык абалын туюндуруучу фразеологизмдерге арналып, алар синонимдик катыштары (катарлары, уялары) менен берилип, ар бир макала эки тилдин фактылары аркылуу келтирилгени менен көңүлдү бурат. Сөздүктүн биринчи бөлүгүндөгү [7–114-б.] макалалар орус тилиндеги фразеологизмдер менен башталып, түшүндүрмөлөрү орус тилинде да, кыргыз тилинде да жүргүзүлөт. Ал эми 116-222 – беттери, адегенде, кыргыз тилинде келтирилип, анын түшүндүрмөлөрү эки тилде тең берилген. Сөздүктүн структурасы, түшүндүрмөлөрү Г. Жамшитова түзгөн сөздүккө абдан жакын, бирок темасы башка. Алсак, анын алгачкысы “Состояние “Растеряться, обо всем забыть, не знать что делать” деген тема коюлуп, ага маанилеш фразеологизмдер ошол теманын ичинде берилет. Бул эмгекте лексикографияда традицияга айланган алфавиттик тартип сакталган эмес. Анын себебин автор: “Сформулированное обобщённое название структурных единиц трудно привести в алфавитном порядке из-за многословности и неопределённости возможного определения, поэтому оглавление гнёзд дано несколько произвольно” [6-б.] деп эскертет.

Эми сөздүктүн автору максат кылган адамдын психикалык абалын (ички сезимдерин) туюндуруучу фразеологизмдердин бул эмгекте кандай берилгендеринин айрымдарына кыскача көңүл буралы.

Сөздүктүн алтынчы темасы “Состояние “Нервное возбуждение, озлобление, досада, (терять самообладание), хладнокровие” – “Абдан ачуулануу, туталануу, (түнөрүп ызасы келүү)” деп аталат” [16 – 24; 125 – 133-беттер]. Ал макала бир нече маанилеш (синоним) фразеологизмдер аркылуу түшүндүрүлөт. Алар: (сөздүктө кандай берилсе, ошондой келтирели) Быть в припадке/в приливе гнева; выйти из себя /разг./; выжить из ума; входит в бешенство д.у.с. фразеологизмдер синоним катары алынып, аталган темага тиешелүү экендиги айтылат. Көрсөтүлгөн темага маанилеш (синоним) деп

эсептелген дагы 21 фразеологизм келтирилген. Аларга улай кыргыз тилинин фактыларынан 35 мисал берилген. Ошол теманын маанисин чагылдыруу үчүн алынган макалалардын баарын толук келтирип отурбастан, алардын адегенде орусчасын, андан кийин кыргызчасын тизмелеп көрсөтөлү. Орусчасында: *Вставать/встать на дыбы; злоба душить; злоба берёт; закипеть гневом; как с цепи сорвался; как бешенный; кипеть от негодования /негодованием; лезт на стену (прост., неодобр.) метать громы и молнии; метать икру;* д.у.с. дегендер берилсе, кыргызчасында: “*Ачуусу кирпичине чыга түшкөн; ачуусунан сакалы бириндеп кетти; баш териси тырышуу; бетинен/жаагынан түк чыгарып/бет түгүн чыгарып, буркан-шаркан түшүү; бычак ала чуркайт; жаны караруу; жаны күйүү; жаны кашаюу; жаны чыгуу; зыгыры кайноо; иттин мурдунан түшкөндөй; куйкам курушуп турат* д.у.с. келтирилет. Сөздүктө берилген материалдардын айрымдарына ишенүү кыйын. Алар:

1. Бул сөздүктө синоним менен варианттын чеги болбогондугу. М: “*жаны караруу, жаны ачуу, жаны күйүү, жаны кашаюу, жаны чыгуу*” [19 – 23-б.] деген туюнтмалар синоним фразеологизмдер эмес, алар бир эле синонимдин лексикалык варианттары.

2. Өзүнчө макала катары келтирилген кээ бир фразеологизмдер кыргыз тилинде учурабайт. Алсак, “*ачуусу кирпичине чыга түшкөнүн*” сөздүктөрдөн да, көптөн бери көркөм адабияттардан жыйналып жүргөн картотекалардан да жолуктура албадык.

3. “Абдан ачуулануу, туталануу, түнөрүп ызасы келүү” деген теманын маанисин билдирген фразеологизмдердин синоними катары “*иттин мурдунан түшкөндөй*” деген мисалды келтирген. Чындыгында кыргыз тилинде ал эки мааниде учурайт. Биринчиси, “күтпөгөн жерден чыга калганды”, экинчиси, бирөөнүн сырткы кебетесин жактырбагандыкты” чагылдырат.

Жыйынтыктап айтканда, Э.Ш. Абакирова тарабынан түзүлгөн тематикалык сөздүк белгилүү бир темага арналып түзүлгөндүгү менен мурдагы фразеологиялык сөздүктөрдөн айырмалуу. Бирок ал эмгек түшүндүрмө сөздүктүн деңгээлинде эмес, бир темага байланышкан котормо сөздүктүн жүгүн аркалап калган. Мындай эмгек келечекте эки тилдин фразеологизмдерин кеңири камтыган котормо сөздүктү жаратууда пайдаланылышы мүмкүн.

Фразеологияны ар тараптан изилдөө иштери менен катар, ага тиешелүү лексикографиялык иштер да өркүндөй берери мыйзам ченемдүү. Ошондон улам, фразеологиялык тематикалык сөздүктөр бир эле темага, б.а., “Этиштик маанидеги”, “Сын атоочтук маанидеги”, “Тактоочтук маанидеги”, деп бөлүштүрүлгөн тематикалык сөздүктөрдү түзүү менен чектелбестен, алардын дагы башка формалары жараларына ишеним бар. Фразеологиядагы тематикалык сөздүктөр бир гана тема менен чектелбестен, бир тилдин базасында бир нече темаларды ичине камтуу менен ишке ашырылса, анын пайдалуулугу жогорудагы сөздүктөрдөн баалуу болсо баалуу, бирок кем болбос эле. Андай сөздүктү түзүү зарылдыгын эске алып, ага байланыштуу иштердин жыйынтыгы жана андай сөздүктүн үлгүсү коргоого коюлган иштин акыркы бөлүгүндө сунушталды.

5. Фразеологизмдердин тематикалык жаңы сөздүгүн түзүү тууралуу.

Биздин ишенимибизде, андай сөздүк “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тематикалык сөздүгү” деп аталып, ага кыргыз тилиндеги өзгөчө туюнтмалар бир нече темаларга бөлүштүрүлүп берилүүгө тийиш. Андай тематикалык сөздүккө бир тилдеги фразеологизмдердин толук кору пайдаланылып, алар өз ичинен темаларга бөлүштүрүлөт. Алсак, “Адамдардын мүнөзүн туюндуруучу фразеологизмдер”, “Акылга тиешелүү маанилерди туюндуруучу фразеологизмдер”, “Ал-абалды туюндуруучу фразеологизмдер”, “Баатырдыкты, коркоктуку туюндуруучу фразеологизмдер”, “Жашоо, өмүр, өлүм тууралуу фразеологизмдер”, “Эмгекчилдикке, жалкоолукка байланыштуу маанилерди туюндуруучу фразеологизмдер” д.у.с. элүүдөн ашык темалардын болушу мүмкүн.

Мындай сөздүктү түзүүнүн зарылчылыгы эмнеде? Биринчиден, ал башка сөздүктөрдөй эле тилибиздеги өзгөчө туюнтмаларды өздөштүрүүгө, маанилерин так түшүнө билүүгө кызмат кылат. Экинчиден, кимде-ким тилибиздеги тигил же бул темага байланышкан фразеологизмди көбүрөөк билгиси же пайдалангысы келсе, мындай сөздүктү колуна ала коюп, берилген темалар боюнча тез табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот, аны өздөштүрүп алууга оңой жол ачылат. Үчүнчүдөн, чыгармачыл (жазуучу, журналист) адамдар үчүн бул сөздүк дайым керектөөчү жан-китеби болуп калышы мүмкүн. Бул сөздүккө тиешелүү ушундай өзгөчөлүктөр окуучулар, мугалимдер же чыгармачыл адамдар үчүн гана эмес, жалпы эле баарыбыздын сүйлөө чеберчилигибизге, кеп маданиятыбызга, сөз байлыгыбызга тиешелүү процессти ылдамдатууга, тилибиздин фразеологиялык корун толук өздөштүрүүгө өбөлгө түзөрү талашсыз. Ушундай сөздүктү түзүүнүн зарылчылыгы белгиленип, анын үлгүсү иштелип чыгып, коргоого коюлуп жаткан ушул эмгек аркылуу илимий коомчулукка сунушталды. Андай сөздүктү ишке ашыруу кыргыз лексикографиясындагы фразеологиялык сөздүктөрдүн дагы бир баскычка көтөрүлүүчү жаңылыктарынан болуп каларына ишенебиз.

Жаңы түзүлүүчү “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тематикалык сөздүгү” үчүн төмөнкү материалдар үлгү катары сунушталат:

Адамдардын сапатын, мүнөзүн туюндуруучу фразеологизмдер

Ак көңүл. Бирөөгө жамандыгы жок, кимге болсун жакшылык кылууга даяр, кек сактабаган барпандаган ачык-айрым киши. *Атасы ишенчээк, ак көңүл киши эле, “Уулуң келатат” деген кабарды угары менен кубанычы койнуна батпай, жол тосуп чыкты* (Н. Б.). *Жакында эле жаман сөзүн укса да унутуп, ак көңүлү менен анын айтканын аткарып жүрдү* (К. С.).

Ак көрпө жайыл. Кимге болбосун жакшы мамиле жасаган, сыйчыл, түшүнүктүү, жетик, абдан алымдуу адам. *Ак көрпө жайыл, аты элге дайын Карачы, кумурска бел, бото көз моймол, кара торубуудай өң, ак көрпө жайыл, мыктылыардын баары алдыңда турат* (К. Ж.). *Ак көрпө жайыл каныша бирпаста дасторконуна тамак-ашын жайнатып салды* (Т.Суб.)

Ала көөдөн. Барбалактаган, оюнда арамдыгы жок, бирөөгө жамандык ойлобогон, ак көңүл адам. *“Ала көөдөн эр Манас (“Манас”). Ала көөдөн*

адамга, аманат буюм тапшырба (Осмонкул). Төлөгөн аба өзү балбан болгону менен, бирөөгө күч колдонбогон, ала көөдөн киши (“Ж.О”).

Барып турган. Жеткен, аябаган, абдан деген мааниде адамдардын оң жана терс сапатына карата колдонулат. *Ал сабакты жакшы билгени менен барып турган тентек* (Б. У.). *Журналистика группасындагы балдардын ичинде барып турган жоошу Султан болчу* (“А”)

Башы оор. Оор басырык, токтоо. *Баягы какылдаган Жайнактын баласы атасын тартпай, жибектей сөзүлгөн, ойлонуп сүйлөгөн, башы оор, токтоо жигит болуп жетилиптир* (Т.С.).

Бетке чабар. Бирөөнүн кемчилигин анын кадырына, улуулугуна, көңүлүнө ж.б. жактарына карабай ачык айта салма. *Чабарман Уркуяны көрүп жүрчү, бирок анын мындай бетке чабар экенин билчү эмес* (Н.Б.). *Бектурсун агай эч кимден тартынчуу эмес, кимдин кемчилигин болсо да артынан эмес, өзүнө, элдин көзүнчө айтып салчу бетке чабар эле* (“Аа”).

Жайдак төш. Ачык-айрым, көңүлүндө кири жок. *Турар жолдоштукка жакшы, жайдак төш, азамат жигит эле* (“Аа”).

Кара жемсөө. Бирөөнүн же көпчүлүктүн акын жегич, ичкич, паракор. *Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо учурунда акчага азгырылып, кара жемсөө адамдарды шайлап алуудан сак болуу* (“К.Т.”). *Эгемендик алганыбызда “эми кара жемсөө жетекчилерден арылат экенбиз” деп кубанган элек, балээниби, алар кайра күч алып кетти* (“Аа”).

Кой оозунан чөп албаган. Куулук-шумдугу жок, эч кимге жамандыгы жок, жоош-момун. *Айттике кой оозунан чөп албаган момун киши эле* (А.Т.). *Жапектин атасы кой оозунан чөп албаган адам боло турган* (К.Ж.).

Жашоо, өмүр, өлүм, тууралуу айтылган фразеологизмдер.

Акка моюн сунуу. Өлүү, дүйнөдөн өтүү. *Бул дүйнөдө түбөлүк жашаган эч ким жок, эртедир-кечтир баарыбыз акка моюн сунабыз* (Т.К.). *Өмүрдөн да улуу нерсе бар, ал акка моюн сунуу экенин эстен чыгарбоо керек* (К. С.). (Мындан кийинкилеринде мисалдарга келтирилген сүйлөмдөрдү толук келтирип отурбай эле фразеологизмдерди гана санактап коёлу); **Аягынан жел өтүп туруу; Бир буту төрдө, бир буту гөрдө; Дүйнөдөн так өтүү; Ичер суу; Көзү өтүү, Көзүн тазалоо; Көр оозунан кайтуу; Топурактан тыш болуу ж.у.с.** Булар сыяктуу ондогон темага ар бирине ылайык келген мисалдар, түшүндүрмөлөр диссертацияда берилген.

Жогорудагы эки тема үлгү катары гана сунушталды. Мындай сөздүк жарык көрсө, илимий-изилдөө жана окутуу иштерине гана эмес, студенттер, журналисттер жана жазуучулар үчүн бул сөздүк жакшы кызмат кылары шексиз. Анткени алар тигил же бул каармандын оң жана терс жактарын элестүү чагылдырууда, ага ылайыктуу фразеологизмдерди сөздүктүн темалары боюнча карай салып, андай фактылардын бирөөнү эле эмес, бир нечесин ошол эле жерден таап колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Ушундай жагдайды эске алганда, мындай сөздүк практикалык жагынан да абдан баалуу болот.

Жалпы корутунду.

Бүгүнкү күнгө чейинки изилдөөлөрдүн жана жарык көргөн илимий адабияттардын негизинде, фразеология кыргыз тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары таанылды деп айтууга толук негиз бар. Ошону менен бирге, фразеологизмдердин тилдин башка бирдиктеринен болгон айырмачылыктарын, өзүнө тиешелүү негизги өзгөчөлүктөрүн, курамын белгилөө жана аларга аныктама берүү бир нукка түшпөй жаткандыгы кыргыз тил илиминдеги эмгектерден көрүнүп турат. Ошолорду көңүлдүн борборунда тутуп, кыргыз фразеологиясында орун алып келе жаткан ар түрдүүлүктөрдү бир калыпка келтирүүгө, фразеологизмдердин семантикалык табиятын толук таанып-билүүгө, фразеологиялык сөздүктөрдүн сапатын арттырууга жана алардын жаңы түрүн түзүү жөнүндөгү маселелер коргоого коюлуп жаткан бул иштин негизин түздү. Анда жүргүзүлгөн талдоолордун, иликтөөлөрдүн натыйжасын жыйынтыктап, төмөнкүдөй корутундуга келдик:

1. Кыргыз фразеологиясында 40-50 жылдан бери фразеологизмдердин негизги белгилери аныктоо жөнүндө сөз болуп, бирок, анын курамын тактоо боюнча бир беткей жыйынтык чыкпай, ар түрдүү пикирлер өкүм сүрүп келе жаткандыгы маалым. Бир эле объект боюнча кайчы келген ар түрдүү пикирлердин орун алышы илим үчүн жагымсыз көрүнүш. Коргоого коюлуп жаткан ушул изилдөө ишибиздеги талдоолор, тактоолор, толуктоолор жана сунуштар андай көрүнүштөн арылтууга негиз түзөт.

2. Татаал сөздөрдү, татаал атоолорду, татаал терминдерди, учкул жана ураан сөздөрдү, цитаталарды фразеологизмдердин курамына кошууга болбойт.

3. Макалдарды фразеологизмдердин курамына кошуу туура эместиги биз жүргүзгөн талдоолор көрсөткөн далилдер аркылуу ырасталды. Макалдар – белгилүү бир мазмунду ичине камтыган, көбүнчө дидактикалык мүнөздөгү микро-чыгарма. Алар көркөм чыгармалардын бир түрү катары эсептелүүчү адабий жанр. Ошонун негизинде, аларды фразеологизмдер менен бирдей тилдик бирдик катары кароо ылайык келбейт.

4. Фразеологизмдин маани-маңызын толук ачууда анын семантикалык топторун жөн эле жалпылап (синоним, антоним, полисемия, омоним деп) бөлүштүрүп атап коюу жетишсиз. Ошондуктан алардын ар бирин өз ичиндеги өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу классификациялоо зарылчылыгы турат. Бул иштеги иликтөөлөрдүн натыйжасында ал максат ишке ашырылды.

5. Буга чейин кыргыз тил илиминде изилдөө объектиси боло элек омонимия маселесине байланыштуу иликтөө бул диссертациялык иште алгачкы жолу колго алынды. Омонимдик мүнөздөгү фразеологизмдер сан жагынан аз болгондугуна карабастан, илимий изилдөө ишинин объектиси катары мындан ары кыргыз тил илиминде терең изилденүүгө тийиш.

6. Фразеологизмдердин маани-маңызын, табиятын айкындоодо, аларга байланыштуу теориялык жана практикалык маселелерди чечүүдө, алардын кандайча жолдор менен келип чыккандыгын (түпкү тегин) билүү да зор мааниге ээ. Мындай жаңы иликтөөнүн ушул иште алгач колго алынышы кыргыз фразеологиясына кошулуучу салым боло алат.

7. Изилдөө ишибиздин бир бөпүгүндө кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин лексикографиялык жактан иштелиши кеңири талдоого

алынып, алардын дурус жана мүчүлүш жактарын белгилөө менен бирге, мындан кийин түзүлүүчү сөздүктөрдүн сапатын жакшыртуунун жолу белгиленди. Андагы сунуштар жаңы түзүлүүчү сөздүктөрдүн сапатын арттырууга көмөк бере алат.

8. Тематикалык фразеологиялык сөздүктөр бир эле темада боло бербестен, көптөгөн темаларды ичине камтыган сөздүк болушу зарыл. Диссертацияда алардын үлгүсү иштелип чыгып, илимий коомчулукка сунушталды.

9. Коргоого коюлуп жаткан диссертациялык иштеги изилдөөлөрдүн натыйжасынан келип чыккан пикирлер, аныктамалар, корутундулар, сунуштар фразеологизмдердин семантикасын, табиятын так билүүгө жана жаңыдан өнүгүп келе жаткан тил илиминин бул тармагынын негизги маселелерин мындан ары дагы тереңдетип изилдөөгө салым кошот.

Диссертациянын мазмунуна байланыштуу жарык көргөн эмгектер Монографиялар:

1. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев. – Бишкек: БГУ, 2007. - 167 б.

2. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст] / Р. Эгембердиев. – Бишкек: “Турар”, 2009. - 310 бет.

Окуу китептер жана усулдук колдонмолор:

3. Эгембердиев, Р. Кыргыз тили боюнча программага жаңы кирген темаларга материалдар (Фразеология боюнча) [Текст] / Р. Эгембердиев. - Фрунзе, 1990. - 81 б.

4. Эгембердиев, Р. Кыргыз тили [Текст]: X-XI класстар үчүн окуу китеби / Р. Эгембердиев, А.Сапарбаев, ж.б. – Бишкек: “Мектеп”, 1991. - 238 б.

5. Эгембердиев, Р. Фразеологияны XI класста окутуу [Текст] / Р. Эгембердиев. - Бишкек: “Мектеп”, 1992. - 51 б.

6. Эгембердиев, Р. Кыргыз тили [Текст]: X-XI класстар үчүн окуу китеби. / Р. Эгембердиев, А.Сапарбаев, С. Өмүралиева.; оңдолуп, толукталып экинчи басылышы. – Бишкек: “Мектеп”, 1993. - 380 б. (Эскертүү: Бул окуу китеби оңдолуп, толукталып 2003, 2004 - жылдары кайра басылып чыккан).

7. Эгембердиев, Р. Кыргыз тили [Текст]: XI классы үчүн окуу китеби / Р. Эгембердиев, С. Өмүралиева ж.б. – Бишкек: “Билим компютери”, 2007.-190 б.

8. Эгембердиев Р. Кыргыз тили. [текст] . X класстар үчүн окуу китеби /Р. Эгембердиев, В. Мусаева ж.б. – Бишкек: “Шам”, 231 б.

Илимий макалалар, баяндамалар:

9. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдердин составын аныктоо [Текст] / Р. Эгембердиев // Проблемы терминологии и грамматическая структура киргизского языка: сб. научных трудов. – Фрунзе: КМУ, 1984. - 86 -106-б.б.

10. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдердин стилдик максатта колдонулушу [Текст] / Р. Эгембердиев // Түркологдордун Бүткүл союздук V конференциясынын материалдары. – Фрунзе: “Илим”, 1988. - 158 - 161-б.б.

11. Эгембердиев, Р. Кыргыз орфографиясында тарыхый жана кайра жанданган сөздөрдүн проблемасы [Текст] / Р. Эгембердиев // Мамлекеттик тил

тууралуу республикалык 2-илимий конференциянын материалдары. – Фрунзе: КМУ, 1991. – 48-51-б.б.

12. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилин үйрөтүүдө тарыхый сөздөрдү жана фразеологизмдерди пайдалануу [Текст] / Р. Эгембердиев // Республикалар аралык илимий-теориялык конференциясынын материалдары. – Ош: ОшМУ, 1994. – 69-73-б.б.

13. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер кеңири изилденүүгө тийиш [Текст] / Р. Эгембердиев // Актуальные вопросы филологических исследований: сб. науч. тр. – Ош: ОшМУ, 1995. – 119-123- б.б.

14. Эгембердиев, Р. “Манас” эпосундагы көркөм сөз каражаттары [Текст] / Р. Эгембердиев // “Манас” – 1000: материалы международного симпозиума. - Бишкек, 1995. - 287 -292-б.б.

15. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев // “Манас” энциклопедиясы. – **Бишкек, 1995.** - Т.2. - 325-326-б.б.

16. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдердин котормосу тууралуу [Текст] / Р. Эгембердиев // Республикалык илимий- теориялык конференциянын материалдары. - Ош, 1998. - 88 -92-б.б.

17. Эгембердиев, Р. Эрежелер так, ынанымдуу болууга тийиш [Текст] / Р. Эгембердиев // Малекеттик тил. Окутулушу жана изилдениши: илимий макалалардын жыйнагы. - Ош, 1998. – 182-185-б.б.

18. Эгембердиев, Р. Жогорку окуу жайларда фразеологияны окутуу [Текст] / Р. Эгембердиев // Мамлекеттик тил. Окутулушу жана изилдениши: илимий макалалардын жыйнагы. - Ош, 2001. - 98 -103-б.б.

19. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдерди аныктоодогу негизги белгилер [Текст] / Р. Эгембердиев // БГУнун жарчысы. – 2003. - № 2. – 80-85-б.б.

20. Эгембердиев, Р. Кыргыз фразеологиясынын актуалдуу маселелери [Текст] / Р. Эгембердиев // Түрк тилдери жана адабияты: илимий макалалардын жыйнагы. – Бишкек, 2003. – 111-122-б.б.

21. Эгембердиев, Р. Фразеологияны мектепте окутуу [Текст] / Р. Эгембердиев // Кыргыз тили жана адабияты. – 2004. - № 6. – 154-159-б.б.

22. Эгембердиев, Р. Адамдын терс сапатын туюндуруучу фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев // Түрк элдеринин тили жана адабияты: илимий макалалар жыйнагы. - Бишкек, 2006. - 3-чыг. – 108-115-б.б.

23. Эгембердиев, Р. Кыргыз, түрк тилиндеги айтылышы ар башка мааниси бирдей (“Deim – Фразеологизм” үлгүсүндөгү) терминдер [Текст] / Р. Эгембердиев // БГУнун жарчысы. - 2008. - № 4. - 62-65-б.б.

24. Эгембердиев, Р. Маанилеш фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев // БГУ жарчысы. 2008. - №4. -76-80-б.б.

25. Эгембердиев, Р. Фразеологиянын изилденүүгө муктаж маселеси [Текст] / Р. Эгембердиев // БГУнун жарчысы. - 2009. - № 14. – 93- 97-б.б.

26. Эгембердиев, Р. Антоним фразеологизмдер жана аларды классификациялоо [Текст] / Р. Эгембердиев // Кыргыз тили жана адабияты. - 2009. - № 15. – 3-7-б.б.

27. Эгембердиев, Р. Эне тилдеги элестүү сөздөр – фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев // “Аалам кыргыздары”: эл аралык маданий журнал. 2009. - № 10. – 46-47; 2009- № - 11 – 42-43; 2010-№ 14 – 46-47-б.б.

28. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдерди тилдик башка бирдиктерден айырмалоо [Текст] / Р. Эгембердиев // Кыргыз тили жана адабияты. - 2009. - № 15. - 89-95-б.б.

29. Эгембердиев, Р. Көп маанилүү (полисемиялык) фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев // Известия НАН КР. - 2009. - № 2. – 88- 90 - б.б.

30. Эгембердиев, Р. Омоним фразеологизмдер [Текст] / Р. Эгембердиев // КР УИАсынын кабарлары. – 2009. - № 2. - 90 -93-б.б.

31. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер камтылган алгачкы сөздүктөр [Текст] / Р. Эгембердиев // Кыргыз тили жана адабияты. - 2009. - № 4. – 20-24-б.б.

32. Эгембердиев, Р. Жаңы тематикалык фразеологиялык сөздүк түзүү тууралуу [Текст] / Р. Эгембердиев // БГУнун жарчысы. – 2009. - № 2. – 129-132-б.б.

33. Эгембердиев, Р. Фразеология [Текст] / Р. Эгембердиев // КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан басылып чыгарылган “Азыркы кыргыз адабий тили” илимий грамматика. - Бишкек, 2009. – 209- 238-б.б.

“Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган Эгембердиев Раимжандын диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *фразеология, фразеологиянын объектиси, фразеологизмдер, фразеологизмдердин курамы, фразеологизмдердин семантикасы, фразеологизмдердин негизги белгилери, образдуулук, лексикалык бүтүндүк, татаал терминдер, макалдар, фразеологиялык омонимдер, фразеологизмдердин түпкү теги, фразеологизмдердин лексикографияланышы, фразеологиялык сөздүктөр, тематикалык сөздүк.*

Диссертациялык иште фразеологиянын тил илиминин бир тармагы катары таанылуу, калыптануу, өнүгүү процессиндеги изилдөө иштеринен келип чыккан натыйжаларын негиз тутуп, кыргыз тил илиминдеги фразеологизмдердин семантикасы жана анын лексикографияланышы изилдөөгө алынды. Изилдөө ишинин максатына жетүү үчүн, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин курамын белгилөө боюнча ар түрдүү, атүгүл, бири бирине кайчы келген пикирлерди, аныктамаларды бир нукка салуу зарыл. Фразеологизмдердин өзүнө гана тиешелүү категориалдык белгилери бар экендигин, алар толук эске алынганда гана фразеологизмдин накта табиятына

түшүнүп, аларды тилдин башка бирдиктеринен ажырата билүү мүмкүн болору көптөгөн фактыларды талдоо аркылуу далилденип көрсөтүлдү. Татаал сөздөрдү, татаал терминдерди, учкул сөздөрдү, цитаталарды, энчилүү татаал аттарды макалдарды фразеологизм катары кароо жаңылыштык. Фразеологизмдердин курамын так ажырата билүүнүн жолу – аларды өзүнө гана тиешелүү категориялык белгилери менен аныктоо. Фразеологиялык полисемия, синоним, антонимдер семантикалык жактан классификациялоодо алады өз ичиндеги мааниликжиктери эске алынуу керек. Фразеологиялык омонимдер боюнча башталган иликтөө иши изилдөө объектисине айлануусу зарыл. Фразеологизмдердин семантикасын, табиятын ачып берүүдө алардын кантип пайда болгондугун, түпкү тегин изилдөө да зор роль ойнойт. Кыргыз тил илиминде фразеологиялык сөздүктөр кеңири өрүш алууда, бирок айрым мүчүлүштүктөрү да бар. Алардын мындан аркыларынын сапатын арттыруу үчүн дагы бир топ иштерди аткаруу зарыл. Диссертацияда айтылган ага байланыштуу сунуштар, пикирлер эске алынса, кийинки сөздүктөр максатка ылайык ишке ашары шексиз. Андай сөздүктөрдүн жаңы түрүнүн үлгүсү иштелип чыгып, илимий коомчулукка сунушталды.

РЕЗЮМЕ

Эгембердиев Раимжан

**Семантика и лексикографическая разработка фразеологизмов
кыргызского языка**

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: *фразеология, объект фразеологии, состав фразеологизмов, семантика фразеологизмов, семантическая классификация, основные признаки фразеологизмов, образность, лексическая целостность, составные термины, пословицы, фразеологические омонимы, этимология фразеологизмов, лексикография фразеологизмов, фразеологические словари, тематический словарь.*

В диссертационной работе исследуются семантика и лексикографическая разработка фразеологизмов кыргызского языка на основе результатов полученных в процессе изучения, становления, развития фразеологии как отрасли языкознания. Для достижения цели исследования, в первую очередь, необходимо привести в систему разные, порою противоречивые взгляды на определение состава фразеологизмов кыргызского языка.

На основе анализа большого фактического материала убедительно доказано то, что дифференцировать фразеологизмы и другие лексические единства возможно только при учете категориальных признаков фразеологизмов, их

исконной природы. Ошибочно рассматривать сложные слова, составные термины, крылатые слова, пословицы, цитаты, составные собственные имена в качестве фразеологизмов. Способ четкого разграничения состава фразеологизмов – определение их специфических признаков. При семантической классификации фразеологической полисемии, омонимии необходим учет их внутренних семантических границ. Работа, начатая по изучению фразеологических омонимов, должна стать объектом исследования. В раскрытии семантики, природы фразеологизмов большой роль играет исследования их происхождения и этимология. В кыргызском языкознании широкое распространение получают фразеологические словари, однако в них имеются определенные недостатки. Для дальнейшего совершенствования словарей по фразеологии кыргызского языка необходимо проводить еще много работы. Нет сомнения в том, что словари которые будут издаваться в дальнейшем, безусловно, могут отвечать требованиям, если будут учтены рекомендации, предложения приведенные в настоящей диссертации. Пример нового образца тематического словаря разработан и представлен научному обществу.

RESYME

Egemberdiev Raimzhan

Semantics and lexicographical development of phraseological units of Kyrgyz language

Dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences,
specialty 10.02.01 – Kyrgyz Language

Key words: *phraseology, object of phraseology, structure of phraseological units, semantics of phraseological units, semantic classification, main features of phraseological units, figurativeness, lexical integrity, compound terms, proverbs, phraseological homonyms, etymology of phraseological units, lexicography of phraseological units, phraseological dictionaries, thematic dictionary.*

This dissertation thesis examines the semantics and lexicographical development of phraseological units of Kyrgyz language on the basis of the results obtained in the course of study, formation, development of phraseology as a branch of linguistics. To achieve the objectives of the study, first of all, it is necessary to bring different sometimes conflicting views into the system in order to define the structure of phraseological units of Kyrgyz language.

Based on the analysis of a large factual material it has been conclusively proven that it is possible to differentiate phraseological units and other lexical unities only by taking into account the categorical features of phraseological units, their aboriginal

nature. It is a mistake to consider compound words, compound terms, winged words, proverbs, quotes, compound proper names as phraseological units. The way of a clear separation of the structure of phraseological units is to define their specific features. Their internal semantic boundaries should be taken into account in the semantic classification of phraseological polysemy, synonymy and homonymy. The work started on the study of phraseological homonyms should be the subject of study. The research of their origin and etymology plays an important role in the disclosure of the semantics and the nature of phraseological units. Phraseological dictionaries are widely spread in Kyrgyz linguistics, but they have some drawbacks.

To further improve the phraseological dictionaries of Kyrgyz language it is necessary to carry out much work. There is no doubt that the dictionaries which will be published in the future can certainly meet the requirements, if the recommendations and the proposals presented in this thesis are taken into consideration. An example of a new sample of the etymological and thematic dictionary has been developed and submitted to the scientific community.